

תולדות הנוסח של התלמוד הירושלמי: עיונים בקטעי הגניזה

מאת

אלישיב שרלן

פתיחה

על מהדורת 'שרידי הירושלמי' – שעד לאחרונה הייתה הפרסום הרחב ביותר של קטעי הירושלמי מן הגניזה – כתב פרופ' שאול ליברמן שהיא פתחה 'תקופה חדשה בהבנת

* ראשית עיסוקי בקטעי הגניזה של הירושלמי הייתה בסמינר של פרופ' שלמה נאה בשנת תשע"ז, ובעקבותיו כתבתי את עבודת המוסמך שלי בהדרכתו. ראו: א' שרלן, 'תופעת הגרשים בתלמוד הירושלמי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ף. אני מודה לפרופ' נאה על ההדרכה בכל שלבי התהליך ועל השער שפתח לי לעולמו של הירושלמי. כמה ממורי וידידי קראו טיוטות של מאמר זה, הצילו אותי משגיאות והוסיפו לי מחוכמתם, ואני מודה להם מאוד: בנימין אליצור, יונתן האורד, מרדכי וינטרוב, שראל לוי, יעקב צ' מאיר, יאיר פורסטנברג, ואריה אברהם שלוסברג ותודה גדולה גם לקריין האנונימי מטעם המערכת, שהערותיו שיפרו את המאמר באופן ניכר.

קיצורי כתבי היד של התלמוד הירושלמי המשמשים במאמר זה: כ"ל – כ"י לידן, ספריית האוניברסיטה Or. 4720 (סקליגר 3). הציטוטים וההפניות נעשו על פי מהדורת האקדמיה ללשון העברית: תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים, ירושלים תשס"א. כ"ד – כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 133 ebr. הציטוטים הובאו על פי התצלומים הדיגיטליים של כתב היד שבאתר ספריית הוטיקן, הציון לכתב היד על פי פ' שפר וה"י בקר, סינפסיס לתלמוד הירושלמי, א-ד, טיבינגן 1998–2001; כ"א – ירושלמי נויקין כ"י אסקוריאל, ספריית סן לורנצו דל אסקוריאל G I-3-1. נדפס: ירושלמי נויקין, מהדורת א"ש רוזנטל, ירושלים תשס"ח. הציטוטים מקטעים מגניות קהיר ומגניות אירופה וההפניות אליהם נעשו – אם לא צוין אחרת – על פי 'זוסמן בהשתתפות ב' אליצור, גנוי הירושלמי, בתוספת החיבור הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי מאת ש' נאה, ירושלים תש"ף (להלן: גנוי הירושלמי). אני מודה מקרב לב למהדירים ולמוציאים לאור של 'גנוי הירושלמי', שאפשרו לי להשתמש במהדורה – טרם צאתה לאור – בעת כתיבת עבודתי על הגרשים, ובמיוחד לד"ר בנימין אליצור, שהאיר לי פנים וענה לי על כל שאלה הקשורה בנוסח הירושלמי ובקטעי הגניזה. את כל התיקונים במהדורה שנתבררו לי עד רדתה לדפוס מסרתי מבעוד מועד; תיקונים והערות שמוצעים במאמר זה נתבררו לי לאחר רדת המהדורה לדפוס, או שהערתי עליהם למהדירים, ודעתי לא התקבלה. שאר המובאות מספרות חז"ל הובאו על פי הדפוסים הרגילים, אלא אם צוין אחרת. סימני ההדרה (בציטוטים בלבד): (אאא) – מחיקה בכתב היד; [אאא] – הוספה בכתב היד; א – קריאה מסופקת;

הירושלמי¹. בתקופה זו נעזרו המפרשים והחוקרים בנוסח קטעי הגניזה, וביססו את ההכרה בחשיבותם האדירה של הקטעים לחקר התלמוד הירושלמי.² המהדורה החדשה של קטעי הגניזה, 'גנזי הירושלמי', שיצאה לאחורונה, עולה בהרבה על קודמתה, בהיקף ובאיכות, ולא אפריזי אם אומר שגם היא מבשרת תקופה חדשה בחקר הנוסח והפירוש של התלמוד הירושלמי.

במאמר זה אני מציע עשרה עיונים בנוסחם של קטעי הגניזה, שמדגימים את תרומתם החשובה של הקטעים – ושל המהדורה החדשה – לנוסח הירושלמי ולפירושו. מלבד העיון בגופן של הסוגיות אני גם דן במה שניתן ללמוד מהקטעים על גלגולי המסירה של התלמוד הירושלמי ועל תולדות הנוסח שלו.

אאא – השלמה משוערת על פי עד נוסח אחר; אאא – השלמה משוערת שאין לה עדות בנוסח אחר; XXX – קורחה בכתב היד שלא מוצעת לה השלמה (מספר התווים מתאים למספר האותיות המשוער); <אאא> – פתיחת קיצורים וכדומה; [...] – דילוג בציטוט הטקסט מכתב היד. לשם עיון בתמונות הקטעים נעזרתי בפרויקט פרידברג לחקר הגניזה (FGP) ובפריקט (European Libraries (BWB). כמו כן נעזרתי בכרטסת הראשונים של 'מפעל הירושלמי' בראשות פרופ' זוסמן – ואני מודה לפרופ' לייב מוסקוביץ' שנתן לי גישה גם לגרסה המקוונת של הכרטסת – ובאתר 'מערכת מידע התלמוד הירושלמי' של ד"ר מ' פינצ'וק. האיורים מתוך כתבי היד מתפרסמים באדיבותה של ספריית אוניברסיטת קיימברידג'.

- 1 ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי: מן הגניזה אשר במצרים, ניו יורק תרס"ט; הציטוט מתוך: ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל, ניו יורק תש"ח, עמ' ג.
- 2 ראו (מן הגנים האחרונות בלבד): ש' נאה, 'הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי', גנזי הירושלמי, עמ' 763–829; ב' אליצור, 'לקראת הוצאה חדשה של שרידי הירושלמי', לשוננו, עב (תש"ע), עמ' 261–285; ע' מסטיי, 'העברית בתלמוד הירושלמי לפי קטעי הגניזה מקהיר', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ח; מ' עסיס, אוצר לשונות ירושלמיים, א–ג, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' קפד–רא, 1912, וההפניות הרבות שבמקורות אלו. כפי שצינו כותבים אלה, גם בקטעים הטובים ביותר שבגניזה יש שיבושים רבים, והערכתם החיובית נובעת במידה רבה מאיכותם המדורדרת של כתבי היד השלמים. עם זאת כפי שהראה נאה, פעמים שגם שיבושיהם של כתבי היד הללו משמרים נוסח טוב ומקורי. ראו: נאה, הערות ללשון (שם), עמ' 773, הערה 106. דוגמה נוספת לכך מזדמנת בטופס שבת: (גנזי הירושלמי, עמ' 162, שורה 5). בנוסח הקטע שם 'משמשת' בים על כל האמור בפרשה' אין היגיון, וברור שהוא שיבוש. נראה ששיבוש זה נוצר בעקבות שימוש בראשי תיבות. באביו של הקטע נכתב 'מ' >ש' >ק' >מ' >למד' (מעין הנוסח שבכ"ל [יא ע"ד; טור 419, שורה 16] = 'מה שק >אינו >מלמד'), אך המעתיק לא שם לב שלפניו ראשי תיבות, וחשב את האותיות לקיצור של מילה אחת, 'משמ' >שת' (המילה מופיעה שם בסמוך במשפט אחר, ונראה שהופעתה תרמה לשיבוש). אם אכן כך הרי גם בשיבושו משמר לנו הקטע נוסח טוב מזה שבכ"ל, שכן בכ"ל נוספה בטעות המילה 'אינו'. לשיבוש נוסף באותו קטע, שנגרם אולי בצורה דומה, ראו: נאה, הערות ללשון (שם), עמ' 772, הערה 104. יש להוסיף שגם כמה מהתפסים שנמצאו בגניות אירופה הם תפסים טובים למדי ששמרו על נוסח ירושלמי טוב ומקורי. בביטוי קטעי הגניזה במאמר זה הכוונה הן לקטעים מגניות קהיר והן לקטעים מגניות אירופה. על המהדורה החדשה ראו גם מאמר הביקורת שכתבתי: א' שרלו, 'לא שרידים בלבד: על מהדורת "גנזי הירושלמי"', ציון, פו (תשפ"א), עמ' 631–660.

א. השמטה משותפת לכל עדי הנוסח

פרק ח במסכת סוטה עוסק בדיני היציאה למלחמה ובעיקר בדינים הכתובים בפרשת משוח מלחמה (דב' כ 1–9). חלק ניכר מהפרק מוקדש לאנשים שפטורים, באופן מלא או חלקי, מהשירות הצבאי (משניות ב–ה). הפטור הראשון שמוזכר בפסוקים, ובעקבותיהם אף במשנה, הוא 'מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חָנְכוּ ילך וישב לביתו'. סוגיית הירושלמי שעוסקת במשנה זו מבוססת בעיקרה על מדרש הלכה הדורש את המקרא כסדרו, והיא משלבת בתוכה הערות ודיונים קצרים (כב ע"ד; טור 940, שורה 49 – טור 941, שורה 15).

שלוש הדרשות הראשונות בסוגיה דורשות את המילים 'האיש' (שורה 50), 'אשר בנה' (שורות 1–2) ו'בית' (שורה 3), לדרשות אלו מקבילה כמעט מילולית בספרי דברים.³ לשתי הדרשות הבאות, שבהן אעסוק כאן, אין מקבילה בספרי, וזו לשונן (טור 941, שורות 9–13, נוסח כ"ל, בתוספת פיסוק וחלוקה ליחידות):

[א] מה ת"ל 'אשר בנה'? פרט לשנפל ביתו⁴ ובנאו.

אמ' ר' יוסי: זאת אומרת – המחזיר את גרושתו לא היה חוזר.

[ב] יכול הבונה בית בחוצה לארץ יהא חוזר? ת"ל: 'ולא חנכו' – את שמצוה לחנכו, יצא זה שאינו מצוה לחנכו.⁵

הדרשה שביחידה ב דורשת את הביטוי 'ולא חנכו', ובכך היא ממשיכה את סדר הדרשות שמתחילת הסוגיה. על פי סדר זה אמורה הדרשה שביחידה א לעסוק במילה 'חדש', אולם בנוסחים שלנו היא מוסבת על המילים 'אשר בנה' – שכבר נדרשו קודם לכן לעניין אחר – ואינה מתאימה לסדר הפסוק. גם מצד תוכן הדרשה מתאים יותר להסב אותה על המילה 'חדש'; מהמילה 'חדש' ניתן ללמוד את דינו של הבית שנבנה בשנית – שכן בית כזה אינו חדש – אך קשה יותר להסיק מהמילים 'אשר בנה'. לדעתי מסתבר שחל כאן שיבוש בנוסח הירושלמי, ושבגרסה המקורית נדרשה המילה 'חדש', אך רוב פרשני הירושלמי אחזו בנוסח שלפנינו והצליחו להסביר את הדרשה גם על פיר.⁶

3 ספרי דברים קצד (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 234, שורות 11–15). על היחסים בין הירושלמי לספרי ראו עוד להלן.

4 בכתב היד שתי מילים אלה כתובות ברצף – 'ביתובנאו' – ובנקודת החיבור ביניהן מופיעות נקודות מעל השורה ומתחתיה. ייתכן שהייתה כאן הגהה, אך לא נראה שיש לה חשיבות לנדון כאן.

5 הנוסח בעדי הנוסח האחרים (ראו פירוטם להלן הערה 15) שווה בעיקרו לנוסח שלפנינו, ולא מצאתי בין העדים חילופים בעלי משמעות. מעבר לעדים הישירים, עיקר הסוגיה מקוים גם ב'לקוט תלמוד תורה' לדברים מאת ר' יעקב ב"ר חננאל הסקילי, שלקח כנראה מן הירושלמי: 'מה ת"ל בנה פרט לשנפל ובנאו זאת או' המחזיר גרושתו לא היה חוזר' (ילקוט תלמוד תורה לדברים, מהדורת י' דונט, ירושלים תשמ"ם, עמ' קצב).

6 כמה חכמים פירשו את הירושלמי – בלי להגיהו – כאילו הוא דורש את המילה 'חדש'. ראו למשל:

קושי אחר בסוגיה זו הוביל את הפרשנים לכמה הגהות ופירושים דחוקים. ביחידה א הציע ר' יוסי לכאורה חידוש הלכתי – כפי שמי ש'נפל ביתו ובנאו' אינו בכלל 'בנה בית חדש', כך 'המחזיר את גרושתו' אינו בכלל 'ארש אשה', ושניהם אינם פטורים מן השירות הצבאי. אלא שדין המחזיר את גרושתו אינו חדש כלל, שכן הוא מפורש במשנה (סוטה ה, ג), ומה ראה ר' יוסי להציעו בלשון 'זאת אומרת'?

יתר על כן, דין המחזיר את גרושתו נלמד בירושלמי גופו ממקור אחר, בסוגיה שבהמשך הפרק (כב ע"ד – כג ע"א; טור 941, שורות 40–48). כיוון שסוגיה זו חשובה ביותר לדין, אציע אותה תחילה בפני עצמה. הסוגיה עוסקת בפטור השלישי שמופיע בכתוב, 'ומי האיש אשר ארש אשה ולא לקחה ילך וישב לביתו'. סוגיה זו, כמו הסוגיה הקודמת, מתחילה במדרש הלכה, שיש לו מקבילות קרובות במקורות אחרים (ראו להלן). הדרשה הראשונה בסוגיה היא על המילה 'אשה' (שורה 42), ואחריה (באותה שורה) באה דרשה על המילה 'חדשה'. דא עקא שבפסוק שבו לכאורה עוסקת הסוגיה המילה 'חדשה' איננה. המילה אומנם מופיעה בפסוק אחר (דב' כד 5), אך הוא אינו מתייחס לאדם שאירס אישה אלא לאדם שכבר כנס אותה, עניין שנדון להלן במשנה ד.⁷ גוף הסוגיה מעורר גם כן קושי (טור 941, שורות 42–44, נוסח כ"ל בתוספת פיסוק):

ע' הראיה, נחלת עזרא, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 179; כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב וויינברג זצ"ל, מהדורת מ' שפירא, סקרנטון תשנ"ח, עמ' קב. שיטתו של ליברמן בפירוש הסוגיה זוקקת עיון לעצמה. במשנה סוטה, ח, ג שנינו: 'רבי יהודה אומר אף הבונה בית על מכונו לא היה חוזר'. ואילו בתוספתא, שם ז, יח, מופיעה דעה הפוכה: 'נפל ביתו ובנאו הרי זה חוזר' (מהדורת ליברמן, עמ' 198). ליברמן כתב – בשם החיד"א ו'קרבן אורה' – שבתוספתא משתקפת עמדת תנא קמא של המשנה, שחלוק על ר' יהודה. מכך הוא הסיק, כמו רוב מפרשי הירושלמי, שהברייתא בירושלמי היא לשיטת ר' יהודה בלבד. ראו: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח: נשים², ירושלים תשנ"ו, עמ' 687–689. בתוך דבריו הסביר ליברמן שמחלוקת תנא קמא ור' יהודה נסבה על פירוש המילה 'חדש' בפסוק. ראו: שם, עמ' 687, ד"ה 'וסברת'. אף על פי כן כאשר בא לפרש את הירושלמי כתב שהתנא – שהולך בשיטת ר' יהודה – דייק דווקא מהמילים 'אשר בנה'. לדבריו תנא זה בא לחדש שהבונה בית על מכונו אינו נחשב בונה כלל, ועל כן הופקעה ממנו זכות החזרה מהמלחמה, גם אם לא עברו י"ב חודש מהבנייה המקורית של הבית. ראו: שם, עמ' 688, ד"ה 'בירושלמי'. נראה שליברמן פירש כך מתוך כוונה להעמיד את פירושו להמשך הסוגיה בירושלמי, שיובא להלן, ולפי דבריי ספק אם יש לקבל הצעה זו. לגופו של עניין אינני בטוח שיש להעמיד את הברייתא בירושלמי לשיטת ר' יהודה בלבד. אפשר שהירושלמי לא הכיר את המחלוקת שמופיעה בתוספתא, ושלישיתו לא נחלק אדם על ר' יהודה. לעניין זה עשויה להיות משמעות להבנת דין מחזיר גרושתו, שנלמד מדין 'נפל ביתו', כפי שיבואר להלן.

לכאורה אפשר שלפני הירושלמי עמד נוסח אחר בפסוק, ושהמילה 'חדשה' הופיעה גם בפרק כ, אך לא מצאתי תיעוד לנוסח כזה. חלק מהפרשנים לא הרגישו בקושי זה, ובעל 'שיירי הקרבן' אף הציע להגיה את ספרי דברים (ראו להלן) על פי הירושלמי. מתוך מי שעסקו בשאלה זו, בעל 'צפנת פענח' כתב שדין 'חדשה' נלמד (בגזרה שווה?) מהפסוק בפרק כד לפסוק שבפרק כ. ראו: צפנת פענח לד' כ 7 (מהדורת מ' כשר, ניו יורק וירושלים תשכ"ד, עמ' קנד–קנה, וראו שם הערה קע), הובא על ידי ליברמן, תוספתא כפשוטה (שם). בעל 'עלי תמר' כתב שהדרשה מהמילה 'חדשה' מלמדת באמת רק על דין הנושא אישה, ושאת דין המאירס אישה לומדים מדברי ר' יוסי. ראו: י' תמר, עלי תמר: נשים, גבעתיים תשמ"ב, עמ' רמח; וכן כתב ברמז מ"מ מקאברין, ספר ניר, סוטה ח, ד (מהדורת ע' שטיינזלץ, ירושלים תשל"ט, עמ' קכג). פינקלשטיין כתב שהדרשה על 'חדשה' באה באשגרה (לא ברור אם אשגרה של התנא או של התלמוד) מדרשה על פרק כד או

מה ת"ל 'חדשה'⁸? פרט למחזיר את גרושתו.

אמ' ר' יוסי: זאת אומרת – הנושא את האיילונית, הואיל ואין מצוה לישב⁹ עמה, אינו חוזר.¹⁰

נוסף על הבעיה שבדרישת מילה שאינה כתובה בפסוק, לא ברור הקשר שבין מחזיר גרושתו ובין הנושא את האיילונית, וכיצד הסיק ר' יוסי מזה על זה.¹¹ קשיים אלו מצטרפים לשאלת היחס בין הדרשה המפורשת שבסוגיה זו ובין דברי ר' יוסי שבסוגיה הקודמת.¹² ארבעה קשיים עיקריים עולים אפוא מסוגיות אלו: (א) מילות הפסוק שמצוטטות ביחידה א, 'אשר בנה', אינן מתאימות לדרשה ולסדר הסוגיה, ומתאים יותר ללמוד את דין 'נפל ביתו ובנאו' מהמילה 'חדש'; (ב) דין 'המחזיר את גרושתו' שאינו חוזר מהמלחמה מפורש במשנה כאן (סוטה ח, ג), ולא ברור מדוע צריך ר' יוסה להסיקו מתוך דרשה על הבונה בית ולהציעו במונח 'זאת אומרת'. יתר על כן, דרשה אחרת בנדון נמצאת בסוגיה השנייה; (ג) המילה 'חדשה' אינה

שיש להגיה את תחילת הסוגיה ולומר שהסוגיה כולה היא מדרש על פרק כד. ראו: ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 291–292, הערה 13.

8 'מה ת"ל 'חדשה' – מעין זה גם בכ"ר ובסוטה. בסוטה: 'מה ת"ל אשה מכל מקום'. נראה שנוסח זה בא באשגרה מהשורה הקודמת.

9 'לישב' – כך גם בכ"ר ובסוטה. בסוטה: 'לשהות עימה'.

10 המשך הסוגיה עוסק בדברי המשנה על שומרת יבם ואינו חלק מרצף זה.

11 בעל 'פני משה' כתב ש'זאת אומרת' מוסב על הפסוק ('לך וישב לביתו') ולא על הדרשה שלפניו, אבל קשה להניח שהמונח נסב על פסוק, ועוד כזה שלא נזכר בתלמוד. ראו: פני משה, סוטה ח, ו, ד"ה 'זאת אומרת'. בעל 'עלי תמר' כתב ש'זאת אומרת' מוסב על המשנה, שציטטה את הפסוק, אך גם זה אינו רגיל. ראו: תמר, עלי תמר (לעיל הערה 7), עמ' רמז. בעל 'קרבת העדה' דן בהרחבה בדעות השונות בדבר נשיאת איילונית, אך הסברו לדברי ר' יוסי דחוק לדעתי. ראו: שיירי הקרבן, סוטה ח, ו, ד"ה 'אר'י זאת אומרת'. פירושים נוספים ראו בהערות הבאות.

12 בעל 'פני משה' הציע שר' יוסי הביא דרשה לשיטת ר' יהודה, ושהדרשה השנייה היא לשיטת חכמים. ראו: פני משה, סוטה ח, ד, ד"ה 'זאת אומרת'. בעל 'קרבת העדה' הגיה: 'זאת אומרת המחזיר ביתו לא היה חוזר', ופירש שנלמד מכאן לשיטת חכמים שמי שמכר את ביתו וקנאו מחדש אינו חוזר – אף שבונה ביתו שנפל חוזר. ראו: שיירי הקרבן, סוטה ח, ד, ד"ה 'אר'י זאת אומרת'. הרב כשר הציע שר' יוסי חלק על התנא במשמעות המילה 'חדשה', ועל כן נצרך ללמוד את הדין ממקום אחר. ראו: מ"מ כשר, תורה שלמה, ח: שמות, ירושלים תשנ"ב, עמ' רסב. ליברמן, בעקבות קושי זה, הציע הגהה קלה, ותיקן את 'מחזיר גרושתו' ל'מחזיר ארושתו' (ארוסתו). לדבריו מדובר כאן על דין אחר מזה שנדון במשנה, והוא מלמד שאף מי שגירש את ארוסתו, ולכאורה כשמחזירה היא עדיין חדשה לו, אינו חוזר מהמלחמה. ראו: ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 6), עמ' 688, ד"ה 'בירושלמי'. דיוק זה קשור לצורה שבה פירש את דרשת הברייתא שבירושלמי (ראו לעיל הערה 6). אף על פי שהגהה קלה היא, וניתן להגיהה אף כנגד כל עדויות הנוסח (שהרי גם ההשטמה שאני משחור להלן חלה בכל נוסחים), לדעתי אין היא מסתברת. ראשית, עד כמה שידי משגת לא נמצא בשום מקום הביטוי 'מחזיר ארוסתו'. שנית, פירוש זה מעמיס לדעתי יותר מדי על כוונת הירושלמי, שהרי לא הווכרו בו לא י"ב חודש ולא קונה בית. ראו גם את דברי 'צפנת פענח' להלן.

מופיעה בדין המארס אישה, ולא ברור כיצד המדרש לומד ממנה; (ד) לא ברור כיצד מסיק ר' יוסה מדין המחזיר גרושתו את דין האיילונית. רמז לפתרון הקשיים הללו, שהובילו את הפרשנים להגהות ולדחקים, ניתן לדעתי למצוא בהערת גיליון בקטע גניזה של הסוגיה.

הערת הגיליון

בשולי טופס סוטה: יש שרידים של הערת גיליון מטושטשת מאוד. בעקבות הידבקות של העמודים חלק מן ההערה כתוב לפנינו בדף ב2 (גנזי הירושלמי, עמ' 484), וחלקה הוטבע בכתב ראי בשולי העמוד הבא.¹³ את ההערה המלאה יש לקרוא לדעתי כך:

ולא חנכו את שמצוה לחנכו יצא זה שאין מצוה לחנכו אמ' ר' יוסה זאת אומרת הנושא
את איילונית הואיל ואין מצוה לשהות עמה לא היה חוזר הקדים

מן השרידים ניתן ללמוד שההערה מתייחסת לסוגייתנו, ושהיא באה להשלים מאמר שנשמט ממנה. ההערה מתחילה במילותיה האחרונה של יחידה ב, ומסתיימת במילה 'הקדים' שבאה בנוסח התלמוד מייד אחרי יחידה זו ('הקדים לו שכרו [...]'). בין סוף יחידה ב ובין המשפט שאחריה מוסיפה ההערה את המאמר שהובא כאן בהדגשה. מאמר זה מופיע בסוגיה השנייה שנדונה לעיל,¹⁴ וככל הנראה נשמט מהסוגיה הראשונה בנוסח הפנים של הקטע ובכל עדי הנוסח האחרים.¹⁵ כדי לעמוד על משמעות התופעה, אציג את שתי הסוגיות שנדונו לעיל, בתוספת ההשלמה (מכאן אני משתמש בנוסח קטע הגניזה כנוסח הפנים):

13 מתוך דוגמה זו ניתן לעמוד על חשיבותה הרבה של מהדורת 'גנזי הירושלמי'. שני העמודים שבהם מופיעים חלקי ההערה נמצאים כיום בשתי מדינות שונות, אנגליה וצרפת, וספק רב אם ניתן היה לצרף מתוכם את ההערה בלי השחזור שבמהדורה. עם זאת פענוח ההערה במהדורה שגוי לדעתי, ואף לא ברור מתוכה שמדובר בשני חלקים של הערה אחת. הביא לכך בין השאר חוסר ההקפדה על כיוון ההדפסה של ההערה בשולי עמ' 485. כפי שציינו שם המהדירים, הערה זו מופיעה בכתב ראי, ועל כן יש להפוך את כיוונה. ההערה במקור נכתבה מכיוון מעלה למטה ולא כפי שהיא מופיעה במהדורה. ייתכן שבמקרה זה נכון היה להדפיס את ההערה כולה בעמ' 484 ובכיוון הנכון, ובכך להדגיש שזו הערת גיליון אחת.

14 הנוסח בהערה מתאים יותר לנוסח הפנים של הקטע בסוגיה השנייה (גנזי הירושלמי, עמ' 485, שורות 18–19): 'אמ' ר' יוסה זאת אומרת הנושא את האיילונית הואיל ואין מצוה לשהות עימה לא היה חוזר'.

15 מלבד הקטע שלנו מתועדת ההשמטה גם בכ"ל (כב ע"ד; טור 941, שורה 13), כ"ר (שפר ובקר, סינופסיס [לעיל הערה *], ג, עמ' 131) וקטע סוטה (גנזי הירושלמי, עמ' 500, שורה 9). אל העדים הישירים ניתן לצרף גם את הנוסח שבדברי רדב"ז, הלכות מלכים ז, יב.

סוגיה ראשונה (גנזי הירושלמי, עמ' 484, שורות 25–28)	סוגיה שנייה (גנזי הירושלמי, עמ' 485, שורות 17–19)
[א] מַה תֵּל לִו' אֲשֶׁר בִּנְה'? פֶּרֶט לְשִׁנְפֵּל בֵּיתוֹ וּבְנָיו. אמ' ר' יוסה: זאת אומרת – המחזיר את גרושתו לא היה חוזר. [ב] יכול הבונה ביית בחוצה לארץ יהא חוזר? תל' לו': וְלֹא חֲנֻכוֹ – אֵת שְׁמִצּוּוֹה לְחַנְכוֹ, יֵצֵא זֶה שְׂאִין מִצּוּוֹה לְחַנְכוֹ. [ג] [אמ' ר' יוסה זאת אומרת הַנְּוֹשָׂא אֵת אֵילוֹנֵיית הוּאִיל וְאִין מִצּוּוֹה לְשִׁהוּת עִמָּה לֹא הִיא חֹזֵר].	[ד] מַה תֵּל לִוְמ' 'חֲדָשָׁה'? פֶּרֶט לְמַחְזִיר אֵת גְּרוּשְׁתּוֹ. [ה] אמ' ר' יוסה: זאת אומרת, הנושא את האיילוניית, הואיל ואין מצוה לשהות עימה – לא היה חוזר.

כפי שניתן לראות, יחידה ג, שנוספה על ידי המגיה בקטע הגניזה, משותפת לשתי הסוגיות. בחינה מדוקדקת של היחידה מעלה שהיא מתאימה באופן פשוט הרבה יותר לסוגיה הראשונה. דברי ר' יוסה נובעים באופן פשוט מאוד מהדרשה שביחידה ב – כשם שהבונה בית שאין בו מצווה אינו חוזר, כך המאמר אישה שאין בה מצווה אינו חוזר. לעומת זאת בסוגיה השנייה דברי ר' יוסה אינם נקשרים באופן פשוט ליחידה ד שלפניהם.¹⁶ נראה אפוא שהמאמר הועתק מהסוגיה הראשונה אל הסוגיה השנייה – אולי מתוך כוונה לסדר על המשנה שם את כל דיני המאמר אישה – ובשלב מאוחר יותר נשמט במקומו המקורי בכל עדי הנוסח. לולא ההגהה שבשולי קטע הגניזה היה מתועד המאמר לפנינו במקומו המשני בלבד.¹⁷

תולדות הסוגיה

ההגהה שבשולי קטע הגניזה מסייעת אפוא בפתרון הקושי האחרון שמניתי לעיל. אולם לדעתי ניתן להסתייע בה גם לפתרון הקשיים האחרים. מהלך זה כרוך בשחזורים מבוססים פחות, ואף

16 מ"מ מקאברין כיוון מדעתו לכך ש'זאת אומרת' שבדברי ר' יוסי מוסב על דין הבונה בית בחו"ל, אף שלא הכיר את הנוסח שבהגהה – וחכם עדיף מנביא. ראו: מ"מ מקאברין, ספר ניר (לעיל הערה 7), עמ' קכד.

17 הקורא מטעם המערכת הפנה את תשומת ליבי לשימוש החריג במונח 'זאת אומרת' פעמיים בסוגיה זו. מונח זה משמש בדרך כלל להצבעה על הנחות יסוד או עקרונות הלכתיים שטמונים בדין או בטיעון ההלכתי שהופיע קודם לכן. ראו הפירוט והדוגמאות אצל: ל' מוסקוביץ', הטרמינולוגיה של הירושלמי: המונחים העיקריים, ירושלים תשס"ט, עמ' 225–227. כלומר המונח משמש לחשיפת עיקרון הלכתי ולא להסקת דין חדש בעקבות אנלוגיה לדין הקודם כפי שהוא משמש כאן. נוסף על כך דומה שלא מצאנו שימוש במונח לשם הסקה ממדרש הכתובים, אף שהוא מונח נפוץ מאוד. אפשר שחריגות זו מלמדת על תהליכים נוספים שאירעו בסוגיה, אלא שלא הצלחתי לעמוד עליהם. מכל מקום לדעתי אין בחריגות זו כדי להוציא מפירוט הסוגיה שהצעתו כאן, ואף הצעות המפרשים האחרות (לעיל הערה 11) אינן מסבירות חריגות זו.

על פי כן נראה לי שיש בו ממש. כפי שהראיתי, מאמרו של ר' יוסה בעניין הנושא את האיילונית הועבר כלשונו מן הסוגיה הראשונה לסוגיה השנייה. לדעתי יש מקום לטעון שגם חלקה הראשון של הסוגיה השנייה, יחידה ד, נוצר בעקבות העברה מיחידה א שבסוגיה הראשונה. כאמור סביר להניח כי הנוסח המקורי בדרשה שביחידה א היה 'מה תלמוד לומר חדש', כפי שעולה מסדר הסוגיה ומתוכן הדרשה. הצעתי שנוסח זה השתבש בכל עדי הנוסח, כפי שחלה ההשמטה בכלום. אם נקבל את השחזור הזה, הרי פתיחתה של יחידה א ופתיחתה של יחידה ד היו במקורן זהות כמעט לגמרי, מלבד ההבדל בין 'חדש' ל'חדשה'. גם השורה התחתונה של שתי היחידות הללו, מיעוטו של המחזיר גרושתו, זהה. אם כן יש יסוד לשער שיחידה ד נוצרה בעקבות העברה ועיבוד – מכוון או לא מכוון – של יחידה א. בכוחה של השערה זו להסביר מדוע נדרשת ביחידה ד המילה 'חדשה', שנעדרת מלשון הכתוב, וכן לחזק את ההגהה שהצעתי בפתיחת יחידה א.¹⁸

לפי השערה זו הסוגיה השנייה נולדה מתוך העברה ועיבוד של הסוגיה הראשונה, אך דווקא היא מאפשרת לתקן את השיבושים שנפלו במסורת הנוסח של הסוגיה הראשונה. אלא שכאן יש לתת את הדעת גם למקבילות. לדין המחזיר גרושתו יש מקבילות הן במשנה, הן בספרי דברים והן בתלמוד הבבלי. לכאורה מקבילות אלו מקשות לקבל את השחזור שהצעתי כאן, אולם נראה לי שעל אף הדמיון אין ללמוד במקרה זה על הירושלמי מתוך המקבילות.

המקבילות

דין המחזיר גרושתו מפורש כבר במשנה, סוטה, ה, ג:

אילו שאינן חוזרין [...] והמחזיר את גרושתו, אלמנה לכהן גדול, גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, ממזרת ונתינה ליש', בת ישרא' לממזר ולנתין – לא היה חוזר [...] ¹⁹

לכאורה זהה הדין במשנה לדין שחידש ר' יוסה בירושלמי, אלא שמתוך ההקשר נראה שהמשנה

18 קשה להציע תיאור מבוסס של תהליך ההעברה והעיבוד של היחידה. אפשר שהתהליך הושפע משיקולי עיצוב ועריכה, למשל שהסוגיה ביקשה להביא את דיני המארא אישה ולהשמיט את כל מה שעוסק בבונה בית. בדין האיילונית ההשמטה נעשתה בצורה מכנית, ודברי ר' יוסה נותרו תלויים באוויר, ואילו בדין המחזיר גרושתו יצרה הסוגיה באופן מלאכותי דרשה חדשה. אך אפשר שהעיבוד תלוי גם בשיבושים ותקלות במסורת הנוסח, כמו קיצורים שהובנו שלא כראוי, דילוגים או תיקונים שגויים. למשל אפשר שבמקור היה הנוסח ביחידה ד 'מה תל' לומ' חדש', ממש כמו הנוסח ששחזרתי ביחידה א, אך מגיה כלשהו תיקן את הנוסח ל'חדשה', כדי שיתאים למקומו הנוכחי (ואני חוכך שמא תיקון זה נעשה בקטע הגניזה גופו). לתהליכי העברת סוגיות שכוללים עיבוד ראו: ח' מוא"ה, 'מסכת דמאי בתלמוד הירושלמי: פרשנות, הלכה ותהליכים חברתיים בתקופת האמוראים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תש"ף, עמ' 85–179.

19 חילופי נוסח למשנה זו ראו: דקדוקי סופרים השלם: מסכת סוטה, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' רכח–רכט. לא מצאתי חילופים שיש להם משמעות לענייננו.

עוסקת בעניין אחר. קשרי הנישואים שבמשנה זו הם קשרים אסורים, ואם כן מסתבר שגם 'המחזיר את גרושתו' עובר על איסור, ושמדובר על מחזיר גרושתו משנישאת.²⁰ פירוש זה עולה גם מהמקבילה למשנה בספרי דברים קצו:²¹

'ולא לקחה' – באשה הראויה לו, פרט למחזיר גרושתו,²² ואלמנתו לכהן ג', גרוש' וחלוצה לכהן הדיוט, ממז' ונת' ליש', ובת יש' לממזר ולנתיין.

כאן ברור שהמחזיר גרושתו נושא אישה שאסורה עליו, ואם כן הכוונה למחזיר גרושתו משנישאת. אין אפוא קשר בין הדין שבמשנה ובספרי דברים ובין הדין של ר' יוסה, על אף הדמיון המילולי.²³

מקבילה קרובה יותר לירושלמי יש בספרי דברים רעא ובתלמוד הבבלי, סוטה מד ע"א. במקורות אלו יש דרשה על הפסוק 'כי יקח איש אשה חדשה לא יצא בצבא [...] '(דב' כד 5) שמזכירה בנוסחה ובמשמעותה את הדרשה שבסוגיית הירושלמי (יחידה ד). אלא שהדרשה שבמקורות אלו מתייחסת לדין הנושא אישה ולא לדין המאירס. הנושא אישה שייך למי שאינם יוצאים למלחמה כלל (משנה, סוטה ח, ד), ולא למי שחוזרים ממנה. אם כן גם אם הדרשה בירושלמי זהה לדרשות אלו, עדיין יש צורך בדרשת ר' יוסה כדי ללמד שהמאירס את גרושתו אינו חוזר מהמלחמה.²⁴ עם זאת נראה לי שדרשת הירושלמי כאן אינה זהה לדרשות שבמקורות

20 אומנם אפשר שלא כל הפרטים המנויים במשנה נובעים מאותה סיבה, כפי שמצוי במשניות אחרות. ראו למשל: תרומות א, א; חלה, א, ד. אך מסתבר לדעתי, במיוחד לאור דברי הספרי שיובאו מייד, שבמקרה זה אין הדבר כן.

21 מהדורת פינקלשטיין, עמ' 235, שורות 14–16.

22 בכ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu 1594 (כ"י א במהדורת פינקלשטיין) ובלקח טוב לדב' 7 כ (מהדורת בובר, דף לג ע"ב), נוספה המילה 'משנשאת'. נראה שתוספת זו היא תיקון, אך גם בלעדיה מכון הספרי למחזיר גרושתו משנישאת, וכן כתב ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 6), עמ' 688, ד"ה 'ובספרי'. ראו גם ההערה הבאה.

23 כך כתב כבר בעל 'צפנת פענח' (לעיל הערה 7), והדברים הובאו על ידי ליברמן, תוספתא כפשוטה (שם). ליברמן השיג על פירוש זה, כנראה מתוך רצון להשוות בין הספרי ובין התלמודים, אולם לדעתי פירוש זה בספרי ובמשנה מסתבר יותר, ולפי מה שכתבתי כאן הוא אף מתאים לדברי הירושלמי. יש להדגיש כי לפירוש זה אין צורך בהגהה, שהרי – אף שבתלמודים מצוי במקרים כאלו הביטוי 'מחזיר גרושתו משנשאת', ולא 'מחזיר גרושתו' סתם – במקורות התנאיים (להוציא התוספתא שאיין להלן) לא נמצא הביטוי 'מחזיר גרושתו משנשאת', והם נקטו תמיד (בהופעות המעטות של ביטוי זה) 'מחזיר גרושתו' סתם. מלבד המשנה וספרי דברים הנדונים מופיע הביטוי במשמעות זו (משנישאת) גם במשנה, יבמות ד, יב (השוו: תוספתא, שם ו, ה [מהדורת ליברמן, עמ' 19]), ושמה הושפעה לשון התוספתא מלשון התלמודים). לממצא זה עשויה להיות השלכה גם על הנוסח והפרשנות של המשנה, מועד קטן א, ז, שנחלקו בה החוקרים בדור האחרון. ראו הדיון וההפניות אצל: ד' הנשקה, "שמחה היא לו": משהו על תוספות למשנה וגלגוליהן, תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 381–396, בעיקר הערה 98. באשר לספרי דברים רעא ראו בהערה הבאה.

24 וכבר כתבו כך כמה מן המפרשים. ראו לעיל הערה 7. נוסח הספרי שם טעון בירור (על פי מהדורת פינקלשטיין, עמ' 292, שורות 1–3): 'אם כן למה נאמר "חדשה"? מי שחדשה לו. פרט למחזיר גרושתו,

אלו, ושהיא נולדה בעקבות עיבוד או שיבוש.²⁵

היחסים בין עדי הנוסח

כאמור המהלך האחרון אינו הכרחי, ואפשר שאין קשר בין מה שאירע ליחידה ג ובין הקשיים שבתחילת הסוגיה. מכל מקום עצם ההשלמה של יחידה ג מתועדת בקטע הגניזה, והיא פותרת לפחות חלק מהקשיים שבסוגיה. מעבר למשמעות ההגהה לעניין הסוגיה המקומית, אפשר שיש לה השלכות גם לעניין תולדות נוסח הירושלמי בכלל. כאמור ההשמה שהגהה זו באה להשלים מתועדת בכל עדי הנוסח של הסוגיה (קטע גניזה מזרחי, שלושה כתבי יד אירופיים וציטוט אצל ר' דוד אבן זמרא [רדב"ז]), ואילו ההגהה עצמה מופיעה בשולי קטע הגניזה בלבד. השמה

ואלמנה לכהן גדול, גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, ממזרת ונתינה לישראל, בת ישראל לממזר ולנתיך'. נוסח זה קשה, שכן לא ברור כיצד למד הספרי מהמילה 'חדשה' על כל איסורי ביאה – הרי סוף סוף ממזרת לישראל (וכן שאר הנשים שם) היא אישה חדשה. הגר"א, ובעקבותיו פינקלשטיין (בהערה 2 שם) מחקו את סוף המשפט, והותירו רק 'פרט למחזיר גרושתו'. לדבריהם המשך המשפט הוא אשגרה מהדרשה לעיל בפסקה קצו, שחדרה לכאן בטעות. ליברמן כתב שהמשפט 'ואלמנה לכהן גדול [...]...' הוא פסקה מהמשנה, שאינה מקושרת למדרש, והוא אינו ממשיך את הדרשה הקודמת. ראו: ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 6), עמ' 688, ד"ה 'ובספרי'. לפי הגהה הגר"א או לפי הצעת ליברמן, אפשר שהדרשה שבירושלמי היא היא הדרשה שבספרי, ועניינה בנושא אישה, והיא הועברה בטעות – או מתוך דמיון קלוש – לסוגיה שעוסקת במאראס. מכל מקום נוסח המדרש שהבאתי מקוים בעיקרו בכל עדי הנוסח של המדרש, כולל קטע גניזה מזרחי (ראו: מ"י כהנא, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, 'ירושלים תשס"ה, עמ' 294, שורות 22–24) וכן בדברי ר' יונה אבן ג'נאח (ראו: ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות: מחקרים בדברי רב יהודה חי'ג, רב יונה בן ג'נאח, רב אברהם בן עזרא ורב דוד קמחי, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 230). אם אכן זו אשגרה או הוספה של פסקה מהמשנה, היא אירעה בשלב קדום למדי. מנגד אפשר שיש כאן נוסח מקורי, שמיעט חייבי לאוין מהמילה 'חדשה', על דרך הדרשה בפסקה קצו שהובאה לעיל. כפי ששם למד הספרי מהמילים 'ולא לקחה' שצריכה להיות ראויה לליקוחים, כך כאן למד מהמילה 'חדשה' שצריכה להיות ראויה לו (השוו 'מי שראויה לו' – 'מי שחדשה לו'). לפי פירוש זה גם כאן משמעות 'מחזיר גרושתו' היא משנישאת, ואם כן המקור היחיד בספרות התנאים שמתייחס – כנראה – למחזיר גרושתו סתם הוא המשנה הקשה במועד קטן שנזכרה בהערה הקודמת.

25 העובדה שדרשות הספרי בנוגע לנישואים אסורים נעדרות מן הירושלמי טעונה הסבר. בהקשר זה יש לחזור לסוגיית הבונה בית שנדונה לעיל. כאמור שלוש הדרשות הראשונות בסוגיה היא מקבילות לדרשות הספרי באופן כמעט מדויק, לעומת זאת הדרשה על המילים 'ולא חנכו' בשני החיבורים שונה. הספרי דורש: 'ולא חנכו – פרט לגזלן' (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 234, שורות 15–16), ואילו הירושלמי דורש על הבונה בית בחוצה לארץ. בין שתי הדרשות יש דמיון, שכן שתיהן לומדות מעניין החניכה על כשרות הבית, אולם הספרי דורש על העובר עבירה (גזלן), והירושלמי – על מי שאינו מקיים מצווה. יחס זה בין החיבורים מתקיים גם בעניין המאראס אישה: הספרי עוסק במאראס שעבר עבירה (חייבי לאוין), והירושלמי – במי שאינו מקיים מצווה (נושא איילוניתי). נראה שיחס זה מתבטא גם בדין הנוטע כרם, אלא ששם הירושלמי הביא לצד שיטתו גם את שיטת הספרי (כב ע"ד; טור 941, שורות 27–35). מסתבר שבעניין זה יש הבדל עקרוני בין החיבורים, אף שלא מצאתי לו טעם. יש להדגיש שדרשת הירושלמי מייטרת את דרשת הספרי לעניין מחזיר גרושתו – כיוון שגם המחזיר גרושתו משנישאת, מלבד שעובר עבירה, אינו נושא אישה חדשה – אך עדיין חסרים אנו דרשה בנוגע לשאר חייבי לאוין.

זו מצטרפת לכמה שיבושים נוספים שמשותפים לעדים השונים, והם מלמדים לכאורה על תלותם של כל עדי הנוסח באב משותף אחד.²⁶ אם כן השלמת ההשמטה בקטע זה מלמדת אחרת מן השתיים: שבקטע זה עצמו חלה ההשמטה, ושהוא האב המשותף של עדי הנוסח – אלא שהם לא העתיקו ממנו את ההשלמה – או שההשלמה שבקטע זה נעשתה על פי מסורת נוסח אחרת, שלמה יותר מזו ששרדה בעדי הנוסח האחרים.²⁷ לשתי האפשרויות עשויות להיות השלכות

26 ההשערה שכל עדי הנוסח של הירושלמי משתלשלים מאב נוסח קדמון אחד הועלתה על ידי חוקרי ירושלמי רבים. הם התבססו על הדמיון הרב בין עדי הנוסח שלפנינו, כולל שפע שיבושים והשמטות משותפים לכל עדי הנוסח. ביבליוגרפיה ראשונית לעניין זה ראו: י' זוסמן, 'מבוא', תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (לעיל הערה *), עמ' יז, הערה 91 (כמה מהדוגמאות שהביא שם נמצאות בעדי הנוסח שנדונים כאן). דוגמה נוספת לשיבוש משותף, גם הוא בין העדים הללו, ראו: שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 105–106. עם זאת בין העדים מתגלים פה ושם חילופים משמעותיים שאינם נראים כתוצאה של שיבושים או הגהות, וקשה להסביר כיצד נתגלעו בין צאצאים של טופס אחד. תופעה זו – חילופים נקודתיים ומקוריים בין עדי נוסח שתלויים באב נוסח משותף – מכונה לפעמים זיהום (קונטמינציה) טקסטואלי, ויש לה דוגמאות בחיבורים רבים. רקע תיאורטי נרחב לתופעה ראו: סדר עולם, מהדורת ח' מיליקובסקי, א, ירושלים תשע"ג, עמ' 179–180, ובעיקר בהערות שם. השערות באשר לתופעה זו בעדי הנוסח של הירושלמי ראו: ל' מוסקוביץ', 'סוגיות מוחלפות בירושלמי', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 19–66, בעיקר עמ' 59–61; הנ"ל, 'סוגיות מקבילות ומסורת-נוסח הירושלמי', שם, עמ' 540–542; הנ"ל, 'סוגיות מצוטטות בירושלמי', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 31–43, בעיקר עמ' 41–43; הנ"ל, 'כפלי גרסה בירושלמי', תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 187–221, בעיקר עמ' 219–221; הנ"ל, "'לישני אחריני" בירושלמי', סידרא, ח (תשנ"ב), עמ' 63–75. אף שהתופעה מצויה, יש מקום לנסות להסביר כיצד חדרו המסורות השונות לתוך עדי הנוסח. בנוגע לירושלמי שאלה זו מעניינת במיוחד, שכן בין עדי הנוסח המוכרים לנו עדיין לא נמצא עד שמכיל באופן מובהק מסורת נוסח אחרת – מעין אלו שמצאנו בבבלי ובמדרשי האמוראים – שעשויה להשפיע על מסורת הנוסח שלנו. יתר על כן, עיון בעדי הנוסח שהגיעו לידינו מלמד שההגהות המפורשות בהם מעטות באופן יחסי, וקשה לתלות בהן את מלוא ההיקף של עירוב המסורות. לפיכך את הזיהום הטקסטואלי בירושלמי יש לתלות לכאורה בהשפעה של מסורת או מסורות נוסח שאינן מוכרות לנו, ולשער שהזיהום אירע – ברובו – בתקופה שקדמה לעדי הנוסח הקדומים ביותר שבידינו. כמה מהעיונים שבמאמר זה עשויים להציע כיוונים נוספים בנוגע לשאלה כיצד אירע הזיהום הטקסטואלי בעדי הנוסח של הירושלמי. בין השאר אני מצביע על שרידים של מסורות נוסח אחרות (בסעיף זה ובשני הסעיפים הבאים), על אפשרות שעירוב המסורות אירע בעקבות השלמה של יחידות טקסטואליות חסרות (סעיפים ה–ז, ט). לעניין האחרון ראו גם: א' שרלו, 'מקולמוסן של סופרים בקיאים, בשגגה או בכוננת מכוון (סעיפים ה–ז, ט)'. לעניין האחרון ראו גם: א' שרלו, 'מקולמוסן של מגיחי ספרים: טופס ירושלמי קדום עם גלוסות פרשניות', סידרא (בדפוס). על אף כל האמור, לדעתי ההשערה שכל העדים תלויים באב משותף עוד לא הוכחה באופן מוחלט, ואפשר שבמקומות מסוימים יש גם מסורות נוסח עצמאיות. במאמר זה לא קבעתי מסמרות בעניין, והשתדלתי לדון בשתי האפשרויות.

27 ייתכן שבשאלה זו ניתן להסתייע בהגהה אחרת שנוספה באותו טופס (גנזי הירושלמי, עמ' 492, שורה 23). כיוון שההגהה שם נוגעת לשרשרת המסירה ולא לתוכן הסוגיה, קשה יותר להכריע מה הוא הנוסח המקורי. מכל מקום נוסח כ"ל שם (כד ע"א; טור 948, שורות 23–24) זהה לנוסח הקטע לפני ההגהה, ואילו נוסח כ"ד דומה יותר (אך אינו זהה) לנוסח אחרי ההגהה. במקרה זה ייתכן שהייתה השפעה גם לנוסח המקבילה במסכת מעשר שני (נו ע"ד; טור 310, שורות 26–27), אך גם יש הבדל בין עדי הנוסח. ראו גם הנוסח ב'יחסי תנאים ואמוראים', הערך 'וחנן כהן גדול' (ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ד, עמ' רסח) והערך 'נאי המלך' (שם, עמ' תקל), וכל הנושא צריך בירור. לעניין זה חשובים גם דברי נאה,

חשובות על חקר תולדות נוסח הירושלמי.²⁸

ב. מסורות נבדלות

חילופי הנוסח בתלמוד הירושלמי נקודתיים בדרך כלל, ונדיר למצוא בין עדי הנוסח שלו מערכות חילופים נרחבות, מעין לישראל אחרינא שאנו מוצאים לא מעט בבבלי.²⁹ סוגיה אחת שיש בה מערכת חילופים כזאת היא סוגיית האגדה שבסוף מסכת קידושין, שיש בה חילופים רבים בין הנוסח שבכ"ל ובין זה שבטופס קידושין. השוואת נוסחי הירושלמי לנוסחי אגדה זו במקבילות מלמדת שפעמים רבות יש מקבילות הן לנוסח שבכ"ל והן לזה של קטע הגניזה:

קידושין ³⁰ (גנזי הירושלמי, עמ' 526, שורות 9–10)	כ"ל (סו ע"ב; טור 1186, שורות 7–8)
כשרין רובן שלספנים חסידין	פיס' אבא אוריין איש ציידן או' משום אבא שאול כול' רוב חמרים רשעים רוב גמלין כשירין רוב ספנין חסידים

שעמד על שיבוש חמור שאירע בקטע סוטה. ולא בעדויות הנוסח האחרות. ראו: נאה, הערות ללשון (לעיל הערה 2), עמ' 798–800. השאלה תלויה גם בבירור רחב יותר על אופיו של הטופס. לתיאור פליאוגרפי של הטופס וניסיון לתארוך ראו: N. Tchernetska, J. Olszowy-Schlanger and N. De Lange, 'An Early Hebrew-Greek Biblical Glossary from the Cairo Genizah', *Revue des études juives*, 166 (2007), p. 94 – מאמר זה עוסק בכתב התחנות של הפלימפסט.

28 לאפשרות שקיימת תלות ישירה בין עדי הנוסח האירופיים ובין קטע מן הגניזה שנמצא לפנינו ראו גם: א"ש רוזנטל, 'מבוא', ירושלמי נזיקין, מהדורת רוזנטל (לעיל הערה *), עמ' טו–יח; י' ווסמן, 'שוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 87, הערה 142; שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 82–85, 89–91, 96, 97–101. אני מקווה להיזקק לנושא חשוב זה במקום אחר.

29 ראו: י' לייטר, 'הצעת דגם למהדורה ביקורתית של התלמוד הירושלמי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו, עמ' 6–11. לסקירה של המחקרים העיקריים בנושא זה בבבלי ראו: א' טוביה, 'מסורת נוסח מיוחדת בפרק "כל כתבי הקודש" בתלמוד הבבלי מסכת שבת', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ו, עמ' 4–9.

30 בגלל השינויים הרבים שבין הנוסחים נמנעתי מהשלמת הקורחות שבקטע הגניזה, גם אם סביר שנוסח הקטע דומה לנוסח שבכ"ל – מלבד השלמות של אותיות בודדות פה ושם. חלק מן ההשלמות שבמהדורת 'גנזי הירושלמי' בסוגיה זו נעשו על פי הצעתי, בהתאם למקבילות שצינתי בהערות להלן, אך מובן שהן כולן מסופקות. יש לציין כי מציטוטי הסוגיה בספרות הראשונים עולה שלפני כל הראשונים עמד נוסח מעין זה שבכ"ל ולא מעין זה שבקטע. ראו הציטוטים שהובאו בנספח הדיגיטלי של מ' כ"ץ, תלמוד ירושלמי מסכת קידושין: מהדורה וביאור קצר, ירושלים תשע"ו, עמ' 621–622.

31 מגודל הקורחה ניתן לתלמוד שהפסקה שבכ"ל לא הופיעה כאן.

קידושין- (גנזי הירושלמי, עמ' 526, שורות 10-13)	כ"ל (סו ע"ב; טור 1186, שורות 8-19)
	רוב ממזירין פקחין רוב עבדים נאים רוב בני אבות בווישנים רוב בנים דומין לאחי האם
הטוב שברופאין לגיהנם ה xxx xxxx xxx xxxx	כשר שברופאים לגיהנם הכשר שבטבחין שותף עמלק
xxxxx שמעון בן יוחי הכשר שבגוים הרוג הטוב שבנחשין רץ ורץ xxxxxx	תני ר' שמעון בן יוחי הכשר שבגוים הרוג ³² הטוב שבנחשים רצץ את מוחו
xxxxx xxx xxxxxx פקחין רובן שלבני אבות בווישנין רובן שלבנים דומין לאחי אם	
	הכשירה שבנשים בעלת כשפים אשרי מי שעושה רצון המקום ³⁴
xxx xxx xxxxxx xxxxxx אעולם [אשרי מי שהוא רואה את הוריו באומנות מעולה] אילו לאדם שהוא רואה את הוריו באומנות בזויה ³⁵	ר' מאיר או' מכל מקום אדם מתפרנס אשרי מי שרואה את הוריו באומנות מעולה אוי לו למי שרואה את הוריו באומנות פגומה
	פיס' ר' מאיר או' לעולם ישתדל אדם ללמד את בנו אומנות נקייה כול' מה יעשה אדם ישתדל וילמד את בנו אומנות קטנה ויתפלל ויבקש רחמים ממי שהעושר שלו

- 32 בגיליון כתב היד נכתב 'בשעת מלחמה הרוג הכ"י אית"ה במ"ס' סופרי"ם'. מכמה ציטוטים בספרות הראשונים עולה שהנוסח 'בשעת מלחמה' הופיע לפנייהם בגוף הירושלמי, ודווקא במסכת סופרים היה חסר. ראו למשל: תוספות לבבלי, עבודה זרה כו ע"ב, ד"ה 'ולא מורידין', ובחידושי הרשב"א שם; תוספות טוך, קידושין פב ע"א, ד"ה 'טוב שברופאים'.
- 33 מצד אורך השורה מסתבר שהופיע כאן המשפט 'רובן שלעבדים נאים'. סדר המשפטים כאן הפוך מזה שבכ"ל, השוו גם חילוף הסדר במסכת סופרים, טו (מהדורת היגר, עמ' 281-282).
- 34 לאחר סיום המסכת נמצאת הערת גיליון: 'כשירה xxx אשרי xxx'. לפי אורך השורות סביר שהייתה שם מעין מקבילה לפסקה זו בכ"ל: 'כשירה שבנשים בעלת כשפים, אשרי מי שעושה רצון המקום'.
- 35 את הנוסח כאן (לפני ההגהה) מסתבר להשלים בדומה לתוספתא, קידושין ה, יד: 'ר' מאיר אומ' אין לך אומנות שעברה מן העולם אלא אוי לו לאדם שרואה את הוריו באומנות פגומה' (מהדורת ליברמן, עמ' 297, שורות 65-66).

קידושין: (גנזי הירושלמי, עמ' 526, שורות 13–22)	כ"ל (סו ע"ב; טור 1186, שורות 19–32)
תני שלמד לו אומנות קטנה ליהיות מתפרנס ממנה ורוח האמת האמת ³⁶ xxx xxx xxx xxx	
xxx שאן בה עניין ועשירין ללמדך שאן העוני והעושר מן האומנות ³⁷ xxx	שאיין לך אומנות שאין בה עניים ועשירים אלא הכל לפי זכות האדם
xxx xxx xxx בנו אומנות קטנה ויתפלל לפני מי שהעושר שלו	
תני ר' שמעון ר' מאיר ראית ארי סבל צבי קייץ שועל חנווני זאב מוכר קרירות לאו והרי הם מתפרנסים xxx xxx xxx xxxxxx לשמשני ואני נבראתי לשמש את קוניי	ר' שמעון בן אלעזר משום ר' מאיר ראית מימך ארי סבל ארי קייץ שועל חנווני זאב מוכר קדירות והן מתפרנסין בלא צער ולמה נבראו לשמשני ואני נבראתי לשמש את קוניי
מה אם אלו שניבראו לשמשני xxx xxx xxx אני שניבראתי לשמש את קוניי אינו דין שאהה מתפרנס שלא ³⁸ ומי גרם xxx xxx xxx xxxxxx שהירעתי מעשי וקיפחתי פרסיי	והרי הדברים קל וחומ' ומה אם אילו שנבראו לשמשני כך הן מתפרנסין בלא צער אני שנבראתי לשמש את קוניי אינו דין שאהה מתפרנס בלא צער ומי גרם לי להיות מתפרנס בצער הוי או' חטאיי על שהירעתי מעשיי קיפחתי פרנסתי
אמ' ר' נהריי מניח אני את כל אלא תורה לפי שכל אומניות שבעולם אינן עומדות לאדן אלא xxx xxxxxx xxx אבל אם בא לידי חולי או למידת יסורין אינו יכול לעמוד בהן והרי הוא מת xxx	הל' י"ב ר' נהריי או' מניח אני כל אומניות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה שכל אומנות אינו עומדת לו לאדם אלא בימי נערות בזמן שכוחו עליו אבל אם בא לידי חולי או נכנס לידי זקנה או למידה של יסורין ואינו יכול לעשות מלאכה הרי הוא מת ברעב

36 יחידה זו השוו בבל, קידושין פב ע"א בדפוס ואד אלחגארה: 'אמ' מאיר אומר בכל מקום אדם מתפרנס xxx
xxx שלמד אומנות נקיה להיות מתפרנס xxx xxx המקום נוחה הימנו'. ראו גם: מדרש הגדול, בר' 5
(מהדורת מרגליות, עמ' שלה-שלו).

37 לנוסח הקטע השוו תוספתא, קידושין ה, טו: 'שאיין לך אומנות שאין בה עניות להודיעך שאין עשר ועני
מן האומנות' (מהדורת ליברמן, עמ' 298, שורות 67–68, וראו גם נוסח המשנה בכ"ל גופו). לנוסח כ"ל
השוו משנה, קידושין ד, יד: 'שאיין לך אומנות שאין בה עניים ועשירים אלא הכל לפי זכותו שלאדן' (כ"י
בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן 50 A). מסקירת כלל החילופים בסוגיה זו עולה
שנוסח התוספתא שלפנינו קרוב יותר לנוסח שבקטע הגניזה של הירושלמי.

38 לנוסח זה ראו להלן.

קידושין- (גנוזי הירושלמי, עמ' 526, שורות 22–27)	כ"ל (סו ע"ב; טור 1186, שורות 32–43)
<p>xx xxxx xxx אלָא מחבבתו ומגדלתו ומכבדתו ומשמרתו מכל רע בנערותו ונותנת לו xxx xxxx xxx xx אלָא שהמקום בר' הו' מחבב ומגדל ומכבד ומשמר את הזקנים בזיקנותן xxx xxxx xxx אלָא הוא אומר וקווי יי יחליפו וגו' ובזיקנותן מה' או' עוד ינובון בשיבה וגו' וכן xxx xxx אלָא שגידלו המקום וברכו לפי ששימר את התורה עד שלא באת הדה היא דכתיב xxx xxxx xxx בנערותו מה' או' ואברהם כבד מאד וגו' ובזיקנותו מה' או' ואברהם זקן בא xxx</p>	<p>אבל התורה אינה כן אלָא מכבדתו ומשמרתו מכל רע בנערותו (ובזיקנותו) ונותנת לו אחרית ותקוה בזיקנותו בנערותו מהו או' וקווי יי' יחליפו כח יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא ייעפו ילכו ולא ייגעו ובזיקנותו מה הוא אומ' עוד ינובון בשיבה דשינים ורעננים יהיו וכן אתה מוצא באבינו אברהם ששימר את התורה עד שלא באת לעולם שנ' עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמר משמתי מצותיי חוקותיי ותורותיי אף גידלו וברכו בנערותו ונתן לו אחרית ותקוה בזיקנותו בנערותו מהו או' ואברהם כבד מאד במקנה בכסף ובזהב ובזיקנותו מהו או' ואברהם זקן בא בימים ויי' ברך את אברהם בכל</p>

החילופים בין הנוסחים כוללים חילופי ניסוח, חילופי סדר ואף מאמרים שמופיעים באחת המסורות ואינם באחרת. על אלו יש להוסיף את היעדר הפסקאות בקטע הגניזה ואת מונח הציטוט תני שמופיע בו לפחות פעמיים. אפשר כמובן שחלק מן החילופים תלויים בשיבושי העתקה והגהות, אך ההיקף הנרחב של החילופים והדמיון למקבילות מלמדים שגם מעיקרן היו מסורות הנוסח כאן שונות זו מזו.

בחלקים האחרים של טופס קידושין- אין חילופים נרחבים כל כך – אף שיש בו כמה גרסות ייחודיות – והתופעה מצומצמת לסוגיה זו בלבד.³⁹ אם שני כתבי היד משתלשלים מאב נוסח

39 לאופיו של טופס זה ראו גם הדיון להלן בסעיף ה ומה שהערתי שם. בין נוסח הטופס לנוסח כ"ל יש גם כמה חילופים נקודתיים שבהם לא נראה בפשטות שנוסח אחד נולד מתוך הנוסח האחר (הציונים לפי כ"ל): חילופי שם (סג ע"א; טור 1168, שורה 6; סד ע"א; טור 1172, שורה 14); חילוף סדר (סג ע"ד; טור 1171, שורות 20–21); חילוף שפה (סד ע"ג; טור 1176, שורות 1–2); חילופי ניסוח, שחלקם משנים את התוכן (סד ע"ב; טור 1174, שורות 35–40; סד ע"ג; טור 1175, שורות 45–46; סה ע"ב; טור 1179, שורות 47–49). עם זאת הנוסח בכללו דומה למדי – להוציא השמטות ושיבושים שחלו בכל אחד מהנוסחים – ולא מצאתי בו מערכת חילופים נרחבת מחוץ לסוגיה זו. קשה אם כן לתלות את החילופים בצורת מסירה חופשית. חלק

אחד, כפי שמקובל להניח בחקר הירושלמי,⁴⁰ יש לומר שסוגיה אגדית זו שובצה בכתבי היד בשלב מאוחר יחסית, לאחר שנפרדו הנוסחים, ובכל אחד מהם שובצה מסורת נוסח אחרת שלה.⁴¹ שיבוץ של קטעים לאחר היפרדות הנוסחים – ושמא לא רק קטעי אגדה ולא רק בסופי מסכתות – עשוי להסביר חלק מן החילופים בין עדי הנוסח של הירושלמי.⁴² יש להעיר כי האגדה המסוימת הזאת מופיעה בסיומה של מסכת קידושין גם בתוספתא, בתלמוד הבבלי ובכמה מעדי הנוסח של המשנה, ובכל אחד מהחיבורים יש חילופים גדולים בין עדי הנוסח. ייתכן שמסורת משותפת רחבה הובילה לשילוב יחידת האגדה בכל אחד מהחיבורים. מסורת זו לא כללה את הטקסט המדויק של היחידה, אלא רק מעין הוראה לשילובה, ונוסחים שונים שלה שובצו בעדי נוסח שונים.

האפשרות שמסורות שונות שובצו בכתבי יד שונים עשויה להשפיע גם על ביקורת הנוסח.

מהחילופים שצינתי נקרים בקטעי אגדה או בקטעים שיש להם מקבילות, וקטורים אולי בתופעה מעין זו שמתוארת בפנים. ראו גם מה שכתבתי לעיל הערה 26.

40 ראו לעיל הערה 26.

41 ואפשר שיש לפנינו גם תיעוד של השפעת המסורות השונות זו על זו, שכן מגיה קטע הגניזה תיקן את נוסח הקטע במקומות רבים, ובדרך כלל קירב אותו לנוסח שלפנינו בכי"ל. על מעמדן של יחידות האגדה והחילופים שבהן ראו: מוסקוביץ', סוגיות מקבילות (לעיל הערה 26), עמ' 535–538; הנ"ל, 'לחקר הגופים הזרים האגדיים בירושלמי', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 258 והמקורות שצוינו שם בהערות. לאגדה שבה עסק מוסקוביץ' ראו גם: מ' עסיס, 'קטע של ירושלמי סנהדרין', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 81–90 ובהערות שם. אפשר שחילופים משמעותיים נפלו גם בכמה יחידות אגדה נוספות. ראו: ש' אפרתי, 'פסיקתא לעשרת הדברות: נוסח, עריכה וגלגולי מסורות', עבודת דוקטור, א, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ף, עמ' 92–93; ש' לוי, 'מסורת הנוסח של כתב יד וטיקן 133 של התלמוד הירושלמי: עיונים במסכת ברכות', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשפ"א, עמ' 78–81. אפשר שהוא הדין גם לאגדה שבמסכת עבודה זרה מב ע"ג; טור 1394, שורות 9–48 (השוו לנוסח קטע עבודה זרה גנוז הירושלמי, עמ' 661–662). לתופעה דומה בבבלי ראו: מ' סבתו, 'כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ח, עמ' 304–308. אומנם לאור ריבוי החילופים ביחידות האגדה – ובניגוד למה שכתבתי בפנים – אפשר להציע תיאור אחר. כהנא העמיד על תופעה מעניינת שאירעה בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 60 של בראשית רבה. בכתב יד זה התקיימה תופעה נרחבת של 'תיקון' על פי המקבילות, וכך נוצרו חילופי נוסח רבים בינו לבין כתבי היד האחרים. חילופים אלה הביאו כמה חוקרים להגדיר את כ"י וטיקן ebr. 60 כגרסה אחרת של המדרש, אך למעשה כפי שהראה כהנא, חל בו תהליך מאוחר של הגהה על פי מקבילות. ראו: מ' כהנא, 'זיקת כתב-יד וטיקן 60 של בראשית רבה למקבילותיו', תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 17–60. מהמקורות שהביא מילקובסקי, סדר עולם (לעיל הערה 26) עולה שתהליך דומה אירע בחיבורים אחרים בספרות חז"ל. אפשר שהתהליך אירע גם במקצת קטעי האגדה שבירושלמי, והוא שהוביל לחילופי המסורות שלפנינו. יש להדגיש שברוב האגדות שצוינו לא מוכרות לנו מקבילות קרובות שהיו עשויות להשפיע על הנוסח, אבל עדיין אפשר שהיו מקבילות כאלו שלא הגיעו לידינו. הסבר כזה לחילופי הנוסח מורה שהסופרים שטיפלו בנוסח התלמוד התייחסו (מקצת) יחידות האגדה שבו באופן שונה מזה שהתייחסו לעיקר התלמוד.

42 ראו לעיל הערות 26, 39. כפי שניתן לראות במקומות רבים, הטקסט של הירושלמי היה מודולרי, ויחידות נשמטו ונוספו בו במקומות רבים. ראו: שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 111–140, 150–158, וראו להלן בסעיפים ח–י.

אם לפנינו שתי מסורות, אין להגיה מסורת אחת על פי חברתה – גם אם זאת נראית מקורית – שכן אפשר שכל אחת מהן נכונה מצד 'האמת של הטקסט'. ניתן להדגים זאת באמצעות משפט אחד שהשתמרו בו בקטע הגניזה שתי צורות נדירות שעושות רושם של מקוריות. על הצורה 'פרסיי' – במקום 'פרנסתי' שבשאר עדויות הנוסח – כבר עמד שלמה נאה,⁴³ ולדעתי ניתן לעמוד על צורה נוספת באותו משפט עצמו. כך היא גרסת הקטע שם (גנזי הירושלמי, עמ' 526, שורות 19–20, בתוספת פיסוק):

אָנִי, שְׁנִיבְרַאֲתִי לְשִׁמְשׁ אֶת קוֹנֵיִי, אֵינּוּ דִין שְׁאֵהָה מִתְּפָרְנֵס שְׁלֹא בְּצַעֲרִי? וְמִי גַרְם לִי לְהִיּוֹת מִתְּפָרְנֵס בְּצַעֲרִי הוּא אֲוִי חֲטָאִי – שֶׁהִירְעֵתִי מְעֵשִׂי וְקִיפַחְתִּי פְרִסֵּיִי.

המילה 'שְׁלֹא' בדרשה זו צריכה עיון. לכאורה נראה שזהו כתיב מלא של המילה 'שלא', צורת כתיב הנפוצה למדי בקטעי הגניזה,⁴⁵ אך מהשוואה לכלל הקטע מתברר שאין הדבר כן. המילה 'שלא' מזדמנת בטופס קידושין – תשע פעמים ובכולן היא כתובה בכתיב חסר וי"ו. כתיבה החריג של המילה וחסרון המילה 'בצער' מלמדים לדעתי שהייתה כאן מילה אחרת. נראה כי 'שלא' היא תואר הפועל 'שְׁלָחָה', המצוי בכתיב יד טובים של ספרות חז"ל, כלומר 'שאהה מתפרנס >ב-שלוה', בנחת ובלי טרחה.⁴⁶ דיוק זה עשוי לשנות מעט את משמעות המשל ולהדק את המסר המובע בו.⁴⁷

מה היחס בין גרסת קטע הגניזה ובין הגרסה 'בלא צער' שמופיעה בכי"ל ובמקבילות? נראה

- 43 נאה, הערות ללשון (לעיל הערה 2), עמ' 790. לטענתו הצורה 'פרסיי' מקורית, ופירושה: הפרס שלי.
- 44 המילה מופיעה במהדורה בגופן אפור, המיועד להשלמות, ובכל זאת סומן מעל האותיות עיגול המסמן קריאה מסופקת, כוונת המהדירים אינה ברורה לי. בתמונת כתב היד לא הצלחתי לזהות שריד להגהה, ולפי מה שכתבתי כאן גם אין צורך בה. מכל מקום אם אכן קיימת הגהה בכתב היד, הרי היא ניסיון לתקן את מסורת הקטע באמצעות מסורת הדומה לזאת של כי"ל, כדרכו של המגיה בשאר הסוגיה.
- 45 מסטיי, העברית בתלמוד הירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 58. מסטיי לא רשם את ההיקרות שלפנינו, מפני שהיא תוקנה במהדורת 'גנזי הירושלמי' על פי הצעה שלי, אחרי פרסום עבודתו; לפני כן הועתק 'שלא', כמו אצל גינצבורג, שרידי הירושלמי (לעיל הערה 1).
- 46 השוו: 'יושב שליוה' (ספרי במדבר קלא [מהדורת כהנא, עמ' 434, שורות 58–59]). ראו גם: מ' כהנא, 'אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב, עמ' 149–148, 'A "New" Fragment of Sifre Numbers, Wrocław I-F-205', A. Gvoryahu, A. Lehnardt (ed.), *European Genizah: Newly Discovered Hebrew Binding Fragments in Context*, Leiden and Boston 2020, p. 89. (אני מודה לפרופ' שלמה נאה שהפנה אותי למאמר זה).
- 47 לסיומת א ראו: מסטיי, העברית בתלמוד הירושלמי (שם), עמ' 43–44; דוגמאות רבות שם הן מהקטע שלנו. 'מתפרנס שלא' עניינו: מתפרנס בלי לעשות מלאכה, כמו בעלי החיים – ולא דווקא מתפרנס שלא בצער. פרנסה שמגיעה בלי שאדם עושה מלאכה היא בבחינת 'פרס' – כפירושו של נאה, הערות ללשון (לעיל הערה 2), עמ' 790 – אך האדם איבד את הפרס, ועליו לעבוד כדי להתפרנס. אם אכן כך, המימרה של רשב"א באה לומר שהמלאכה היא תולדה של החטא, ואלמלא הוא לא היה האדם זקוק למלאכה כלל. השוו: ד' פלוסר, 'הראית מימין ארי סבל', ב' אופנהיימר (עורך), המקרא ותולדות ישראל: מחקרים לזכרו של יעקב ליוור, תל אביב תשל"ב, עמ' 335.

שדבריו של נאה באשר למילה 'פרסיי' יפים גם לכאן. נאה כתב שלא סביר לראות את הצורה הטובה והייחודית של קטע הגניזה כתולדה של שיבוש מתוך נוסח כ"ל, אך גם לא סביר לומר שכל עדויות הנוסח שגורסות 'פרנסתי' כנוסח כ"ל הן גרסות משניות. מתוך כך הוא טען שמדובר בלשונות נרדפים שמופיעים בשני כתבי היד, וכך מסתבר גם במקרה הנדון כאן. לאור התיאור שהצעתי בעניין היחס שבין כתבי היד, גם לו הכרענו שגרסת כ"ל היא גרסה משנית, לא היה נכון להגיהו על פי קטע הגניזה, שכן חילוף זה שייך כנראה למקורות האגדה הקדומים ולא למסורת הנוסח של הירושלמי. כ"ל מוסר כאן את נוסחה המקורי של מסורת האגדה ששובצה בו, ואם כן אין מקום להגיהו.⁴⁸

ג. נוסח מסכת הוריות

כבר לפני שנים רבות זיהה שאול ליברמן פער גדול בין נוסח מסכת הוריות שבכ"ל (ובדפוס ונציה של הירושלמי) ובין הנוסח שנדפס בוונציה בשנת רפ"א כנספח למסכת הוריות שבבבלי.⁴⁹ ההבדל העיקרוני בין הנוסחים – להוציא שיבושים שנפלו בכל אחד מהם – הוא חסרונן של סוגיות רבות מפרק ג של המסכת בנוסח הנספח לבבלי. מדברי ליברמן משמע שחסרון הסוגיות הוא תכונה מיוחדת לטופס שעל פיו הודפס הנספח לבבלי, והוא נובע כנראה ממעשי מעתיק הטופס (או אביו), שהשמיט את הסוגיות שבאות במקום אחר בירושלמי. לעומת זאת יעקב מאיר מצא שהנוסח הקצר אינו מיוחד לנוסח הנספח לבבלי ומתועד בעדות נוסח נוספת. הוא הראה שקטע הוריות, שהתגלה בכריכות ספרים בסבונה, מתאים גם כן לנוסח הקצר, אף שהוא נבדל בכמה פרטים מן הנוסח שנדפס עם הבבלי, ועל כן לא סביר שאחד מהם הוא המקור לשני.⁵⁰ ממצא זה מלמד שלפנינו ענף נוסח קצר, שלו לפחות שני עדים, ושעומד כנגד הנוסח המלא שבכ"ל. לאחרונה עלה בידי למצוא ציטוט מירושלמי הוריות שנשמר בו כנראה נוסח שונה מאוד מזה

48 ההגהות שהוסיפו באגדה זו במהדורת האקדמיה ללשון עברית על פי נוסח הגניזה (טור 1186, שורות 32, 33–35) אכן מקלקלות את השורה ויוצרות נוסח בעייתי.

49 ש' ליברמן, 'ירושלמי הוריות', י"ל מימון ואחרים (עורכים), ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 283–305 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 236–258).

50 י' צמאיר, 'מתרבות כתב־היד לתרבות הדפוס: התלמוד הירושלמי מהדורת ויניציאה רפ"ג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ח, עמ' 114–115. התייחסות לקטע סבונה ובין הנוסח שבכ"ל מלמדת אולי שטופס זה שייך הערה 410. הקרבה שזיהה דוד רוזנטל בין טופס סבונה ובין הנוסח שבכ"ל מלמדת אולי שטופס זה שייך לענף נוסח ספרדי, שונה מזה של כ"ל, גם מחוץ למסכת נזיקין. ראו: ד' רוזנטל, 'קטעי סבונה', ירושלמי נזיקין, מהדורת רוזנטל (לעיל הערה *), עמ' 266. נראה שבמקומות נוספים בטופס סבונה, בסוגיות שיש להן מקבילות במסכת נזיקין, קיימות זיקות בין הנוסח שבטופס זה ובין נוסח כ"ל במסכת נזיקין. ראו: שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 122–123, 124–125.

שבשני כתבי היד. הציטוט מופיע בקטע קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S F1(2).105, שמכיל ליקוטים מחיבורים שונים.⁵¹ אביא כאן את הציטוט מול נוסח כ"ל (בתוספת פיסוק):

T-S F1(2). 105	כ"ל ⁵² מח ע"א; טור 1427, שורה 37 – טור 1428, שורה 17
בהוריות ירושלמי:	
	קרבן איש וקרבן אשה – קרבן איש קודם. הדא דתימר בשהיו שניהן שוין, אבל אם היה זה פר וזה גדי
תנן התם: ⁵³ 'כל התדיר מחבירו קודם א' חבירו פר המשיח ופר העדה עומדין פר משיח קודם' (על) ⁵⁴	

51 עמ' 13r (מספר תמונה ב-FGP 93340c), תחת הכותרת: 'בהוריות ירושלמי'. אני מודה לידידי עדיאל ברויאר, שהפנה אותי לראשונה לכתב היד הזה. ראו לעת עתה מה שכתב עליו ע' ברויאר, 'דקדוקי סופרים ב"הכי גרסינן"', מכילתא, א (תש"פ), עמ' 257, הע' 12. מהותו של כתב היד – שלא יצא כולו מתחת ידו של סופר אחד – לא נתבררה לי. כאמור רובו של כתב היד הוא ציטוטים ממגוון גדול של חיבורים, אך פה ושם יש גם הערות של המלקט (או שמא מלקטים), ואפשר שהוא אף התערב לפעמים בנוסח המקורות. נוסף על כך יש לפעמים מחיקות של קטעים שלמים או העתקות שנפסקו באמצען, ואלה מעידות כנראה שזוהי טיוטה. בכמה מקומות קיים רצף של מקורות שיש ביניהם קשר – בדרך כלל הם מוסבים על אותו הפסוק. אולם יש להדגיש שלפנינו הדפים מעורבבים, וסדרם המקורי לא נשמר. הציטוט שנדון כאן נמצא בתוך רצף מקורות שעוסקים בפתחה של פרשת צו (וי' 2), ואולי זו טיוטה של דרשה לפרשה זו. במקום אחר בקטע זה (עמודים 5r1 3v) יש ציטוט ארוך מירושלמי תענית (סג ע"ד – סד ע"א; טור 705, שורה 12 – טור 706, שורה 2) תחת הכותרת 'גרסינן בתעניות דבני מערבא בתחילת פרק ראשון'. ניתן להיעזר בציטוט זה כדי להגיה את נוסח הירושלמי שלנו בכמה מקומות.

52 בנספח לבבלי יח ע"א, שורות 35–58. להלן הובאו מנוסח זה רק חילופים בעלי משמעות מיוחדת.

53 'תנן התם' הוא מונח בבלי. סביר בעיניי שמי ששילב אותו כאן הוא המלקט עצמו, שבכמה מקומות שיבש את הצורות הארץ ישראליות (ראו גם ההערה הבאה). עדיין יש מקום להתלבט אם לפני המלקט עמד בנוסח הירושלמי 'תמן תנינן' וכדומה או שלא הופיע כל מונח. ההלכה 'כל התדיר [...] פר משיח [...]'], שמצוטטת כאן, מופיעה במשנה המקומית (הוריות ג, ו; וראו גם: תוספתא, שם ב, ד [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 475]) ויש לה מקבילה בתוספתא, ובזחים י, א (שם, עמ' 494). כיוון שמדובר במשנה מקומית, לא מתאים לצטט אותה במונח 'תמן' (או 'התם'). אם אכן הופיע מונח כזה, יש לשער שמסיבה כלשהי העדיף התלמוד להפנות לתוספתא ובזחים, או שהסוגיה כולה הועברה כלשונה ממקום אחר, ושם נחשבה משנת הוריות 'תמן'. ראו על כך עוד להלן.

54 המעתיק כתב 'על' ולאחר מכן מחק וכתב 'מאי טע'. נראה לי שהמעתיק התחיל לכתוב 'על שום', ואז התחרט. שמא ניתן ללמוד מכאן שבנוסח שהעתיק הופיע 'על שום', והמעתיק הוא שהוסיף מדעתו את המונח הבבלי 'מאי טעמא'. הנימוק 'על שום מתן אדם ירחיב לו' מעורר קושי. מהמשך הסוגיה עולה שנימוק זה מסביר מדוע על אדם להקדים לחברו את מי שתרם תרומה גדולה יותר, אולם כאן מדובר בשני פרים, ואין אחד מהם גדול מחברו, ועוד שמדובר בקורבן חובה ולא בנדבה. גם מצד מקומה של ההלכה במשנה עולה

T-S F1(2). 105	כי"ל מח ע"א; טור 1427, שורה 37 – טור 1428, שורה 17
מאי טע'?' [על שום] 'מתן אדם ירחיב לו'	
א' ר' יודן: 56 'אפילו עבד הביא פר ורבו הביא טלה – עבד קודם לרבו'	כהיא ⁵⁵ דמר ר' פינחס בשם ר' הושעיה: (ו) עבד מביא פר ורבו מביא פר ⁵⁷ – עבד קודם לרבו.
.	דתנינן ⁵⁸ תמן: 'פר משיח ופר עדה עומדים – פר משיח קודם לפר עדה לכל (מועדיו) מעשיו'.

שהקדמת המשיח נובעת מקדושתו והיתרה ולא מגודל נדיבות ליבו. יתר על כן, בתוספתא הוריות וזבחים (ראו בהערה הקודמת) מופיע עוד נימוק להקדמת המשיח, וגם הוא אינו קשור לנדיבות. אפשר שלפנינו קיצור, ושהנימוק 'מתן אדם' מוסב על אחת ההלכות האחרות שבתוספתא שם או אולי על דין המשנה, וזבחים י, ב, שנדון להלן – ואם כן ניתן גם להבין מדוע היא מצוטטת במונח 'תמן' (ראו בהערה הקודמת). לפי אפשרות זו ניתן אולי להציע – בניגוד למה שכתבתי קודם לכן – שהמילה 'על' שנמחקה על ידי המלקט הייתה במקורה מילית קיצור, שציינה שיש להמשיך את הציטוט עד המילים 'מתן אדם' [...]. על חילוף עד/ על ראו: מ' קיסטר, 'על משמעויות טקסטואליות ולקסיקליות של תופעות לשוניות', לשוננו, עח (תשע"ו), עמ' 9–10 והמקורות שצוינו שם. לפי אפשרות זו ייתכן שלפני הירושלמי עמד מקור תנאי אחר – אולי גרסה שונה של המשנה או התוספתא במסכת זבחים – שהנימוק 'מתן אדם' הופיע בו בפירוש. ושמא עולה כך גם מהמקבילה בוויקרא רבה ה, ד (מהדורת מרגליות עמ' קי–קיד). ראו על כך עוד להלן.

55 בנוסח הנספח: 'הדה היא דמר'.
56 מימרה זו מוכרת גם מהמקבילה בוויקרא רבה (שם), ושם בכל כתיב היד 'רב הונא בשם ר' אחא, ובדפוס 'רבי אחא בשם ר' הושעיא'. את הייחוס לר' יודן לא מצאתי במקום אחר. עם זאת, בנוסח הירושלמי הרגיל וכן במקבילה בוויקרא רבה מופיע בסמוך מעשה שגיבורו הוא אבא יודן. את כתיב היד של ויקרא רבה בדקתי על פי הסינופסיס המקוון של אוניברסיטת בר-אילן (<https://www2.biu.ac.il/JS/midrash/VR/>) (editionData.htm).

57 'פר' במקום 'טלה' נמצא גם בנוסח הנספח וכן בנוסח הדפוס של המקבילה שבוויקרא רבה (שם). בצורה שמופיעה לפנינו נראה שנוסח זה משובש, ואם כן יש כאן שיבוש משותף של עדי נוסח אלו. עם זאת דווקא לאור הנוסח שבציטוט אפשר לומר שהשתמרה כאן מסורת אחרת של המימרה. לפי מסורת זו העבד מוקדם לרב אפילו אם קורבנותיהם שווים, שכן 'מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו'. לפי הצעה זו ההלכה שפר משיח קודם לפר העדה נתפרשה כהקדמה של העבד לרבו. אולם יש להדגיש כי דווקא בנוסח הציטוט מופיע 'טלה' ולא 'פר'.

58 בנוסח הנספח רק: 'דתנינן פר משיח ופר וכו'' (בלי 'תמן'). במקבילה בוויקרא רבה (שם) נכתב 'תמן' רק בנוסח הדפוס, אך בכתיב היד סתם 'דתנן'. ברוב כתיב היד של ויקרא רבה המשנה כלל אינה מצוטטת, ומייד אחרי 'רתנן' מופיע הפסוק 'מתן אדם' (מש' יח 16) והמעשה שסמוך לו, כאילו הפסוק – ואולי אף המעשה – הופיעו במשנה. כל הנושא טעון בדיקה מעמיקה שאין מקומה כאן. ראו לעת עתה מה שכתבתי לעיל הערה 53 ולהלן הערה 65. מבחינת התוכן לא ברור מה הקשר של המשנה או הברייתא המצוטטת לטענה שנאמרה לפנייה. הפרשנים הציעו לדייק מן המשנה שדווקא אם המשיח והעדה הביאו פר, מקדימים את המשיח (המקודש יותר), אולם אם העדה הביאה קורבן מעולה מזה של המשיח, הוא אינו קודם. לדעתי קשה

T-S F1(2). 105	כ"ל מח ע"א; טור 1427, שורה 37 – טור 1428, שורה 17
ר' ח'יה בשום ר' שמעון נזירא למדנו לאברי עולה שקודמים לחלביי חטאת ואשמות, ומפני מה? מפני שהעולה כולה כלייל לאישים, על שום מתן אדם ירחיב לו וג' ⁵⁹	
	מעשה [...] מתן אדם ירחיב לו וגו' ⁶⁰
אין לי אלא עולה נא xxx xx xxxx אלא חובה דכ' ופר שיני בן בקר תקח לחטאת xxx xxxx אאני יעשה עולה כמשפט שיהא דם חטאת קודם לדם עולה אאא אברי עולה קודמין לאיברי חטאת xxxx xxx xxxx אאא ⁶¹	
אמ' ר' שמע' דם חטאת למה הוא קאאא xxx xxx אאאא אאא ריצה הפרקליט ונכנס הדוא אאא ⁶²	

לדייק כך מלשון המשנה, ומסתבר שאילו זאת הייתה הכוונה, היה הדיוק מופיע במפורש. קושי זה עשוי לרמוז שחל כאן איזה שיבוש במסורת (פתיחה שגויה של קיצור? ציטוט קטוע?), ושבתמקור התכוונו לציטט כאן מקור שכולל את הפסוק 'מתן אדם ירחיב לו'. ייתכן שהדבר קשור להעברות הדדיות בין הירושלמי לוויקרא רבה (להלן הערה 65) ועדיין צריך עיון.

59 מאמר זה אינו מוכר לי משום מקום אחר בספרות חז"ל, אף שההלכה שהוא דן בה נזכרת במקומות רבים, בין השאר במשנה, זבחים י, ב. וראו מה שכתבתי לעיל הערה 54.

60 כאן בארצף של שלושה מעשים שמספרים על מתן צדקה, ודורשים את הפסוק 'מתן אדם ירחיב לו' (מש' יח 16). למעשים אלו מקבילות רבות בספרות חז"ל, הקרובה ביותר בוויקרא רבה (לעיל הערה 54).

61 יחידה זו מציעה מדרש שמסביר מדוע דם חטאת קודם לדם עולה, ואילו אברי עולה קודמים לאימורי חטאת (ראו: משנה, זבחים י, ב). מדרש כזה מצוי לפנינו במקורות רבים, למשל: תוספתא, פרה א, ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 630); ספרא, חובה, פרשה ב, פרק ג (מהדורת וייס, דף ה ע"א). אך בכל המקבילות לא מצאתי שמשתמשים בפסוק 'את השני יעשה עלה' (וי' ה 10), שנוכר כאן. מפתחת הדרשה כאן משמע שהיא באה ללמד דווקא על עולת חובה, שכן עולת נדבה נלמדה מהדרשה הקודמת. הבחנה בין נדבה לחובה בהקשר זה אינה מוכרת לי ממקורות אחרים, ונראה שהיא עולה רק מתוך הדרשה שמופיעה כאן ומתייחסת ל'מתן אדם'.

62 דרשה זו מוכרת ממקורות נוספים. ראו למשל: תוספתא, פרה א, א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 630); ספרא, מצורע, פרשה ג, פרק ג (מהדורת וייס, דף עב ע"א). עניינה של הדרשה לבאר את הקדמת החטאת לעולה באמצעות משל: החטאת היא הפרקליט שמרצה ומכשיר את הקרקע להבאת הדורון, העולה. בכל שאר המקבילות שראיתי נאמר בדרשה 'חטאת' ולא 'דם חטאת'. ייחוד הדרשה לדם החטאת קשור למהלך הסוגיה כאן, שכן כאן – שלא כבמקבילות – הדרשה באה אחרי הקביעה שהחטאת קודמת לעולה רק לעניין דמה.

T-S F1(2). 105	כ"ל מח ע"א; טור 1427, שורה 37 – טור 1428, שורה 17
נראש כל הקרבנות xxxx xxxx xxxx xxxx xxxx xxxx xxxx ⁶³	
ד"א היא העולה על מוקדה זו מלכות הרשעה שעילת עצמה שנ' אם תגביה כנשר [...] ⁶⁴	

כפי שניתן לראות, הפער בין הנוסחים גדול מאוד וכמעט אין דמיון ביניהם. קשה להציע הסבר לתופעה זו – החריגה בנוף הירושלמי – על סמך הממצא המקוטע שלפנינו. מכל מקום אם אכן מסר לנו המלקט את נוסח הירושלמי שלפניו, ניתן ללמוד שהן כ"ל והן הנספח שייכים למסורת נוסח אחת, שונה מזו שעמדה לפני המלקט. אפשר שההבדל בין המסורות הצטמצם לסוגיה זו בלבד, ושאיירעה כאן תופעה דומה לזו שתוארה בסעיף הקודם, ואפשר שההבדל היה רחב יותר.⁶⁵ ריבוי החומר המקורי והייחודי שהשתמר בנוסח הציטוט עשוי לרמוז על משניותה של מסורת כ"ל בנקודה זו, ואם כן הפיצול בין כ"ל לנספח אירע אחרי ספחו שניהם את המסורת המשנית הזאת.

ד. שיבוש קדום בפתחת קיצור

על המשנה 'היו יושבין לאכול – כל אחד ואחד מברך לעצמו, הסיבו – אחד מברך לכולן' (ברכות ו, 1) אמרו בירושלמי (כ"ל, י ע"ג–ע"ד; טור 53, שורות 38–40, בתוספת פיסוק):

63 נראה שהייתה כאן דרשה על אזכורה של העולה ראשונה מכל הקורבנות, בראש ספר ויקרא, או בראש קורבנות החובה, בתחילת פרשת צו. דרשות על חשיבותה של העולה לעומת שאר הקורבנות מוכרות ממקורות נוספים. ראו למשל: ויקרא רבה ז, ד (מהדורת מרגליות עמ' קנז–קנח); תנחומא, צו א. אך לא מצאתי מקבילה מדויקת ללשון שלפנינו. נראה שהרעיון נרמז גם בפיוט של ינאי. ראו: צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוט ינאי, תל אביב תשכ"ה, עמ' 220.

64 דרשה זו – שהבאתי כאן רק את תחילתה – מופיעה גם בתנחומא (בובר), צו ד (מהדורת בובר, דף ח ע"א). גם לדרשה הקודמת יש מעין מקבילה בסימן ב שם (שם, דף ז ע"א), ואולי יש קשר בין החיבורים. יש מקום להתלבט אם גם דרשה זו הופיעה בירושלמי של המלקט, או שהמונח 'דבר אחר' מלמד שציטט ממקור אחר. אם נכונה השערת המלקט שהמקורות כאן סובבים סביב הפסוק שבתחילת פרשת צו (לעיל הערה 51), מסתבר שדרשה זו הופיעה בירושלמי שלו, שכן רק היא קשורה במישורין לפסוק הזה, והיא הסיבה להבאת סוגיית הירושלמי.

65 ייתכן שבאביהם של כ"ל והנספח הייתה חסרה סוגיה זו – בדומה לסוגיות הרבות שחסרות בנוסח הנספח – ובמקומה הופיע קיצור; הקיצור הושלם בעדי נוסח אלו על פי המקבילה בוויקרא רבה (שם) ולא על פי הנוסח שנשתמר בציטוט, וכך אבדה סוגיית הירושלמי המקורית. נקודת ההשקה בין הנוסחים, שאולי שימשה כלשון קיצור, היא 'דתנינן <תמן>' (וראו הדיון לעיל הערה 58). לפי תיאור זה אפשר שבאביהם של הנספח ושל כ"ל היו חסרות סוגיות נוספות, חלקן הושלם בשני כתבי היד, וחלקן רק בכ"ל.

ר' יהושע בן לוי אמר: בשבוע הבן היא מתניתא, הא בעל הבית בתוך ביתו [לא]. תני ר' חייא: אפילו בעל הבית בתוך ביתו.⁶⁶

על פי הפירוש הנפוץ ר' יהושע בן לוי ביקש להגביל את דין המשנה לסעודת 'שבוע הבן', מצב שבו הזיקה בין הסועדים חלשה, ועל כן הם אינם מצטרפים לברכה אלא אם הסבו. אל מול מקרה זה הוא הציב את הארוחה המשפחתית, 'בעל הבית בתוך ביתו', שבה הזיקה בין הסועדים איתנה, וגם אם לא הסבו הם יכולים לצאת ידי חובה זה בכרכתו של זה. אך דברי ר' יהושע בן לוי בנוסח זה מעוררים קושי רב: מדוע להעמיד את המשנה דווקא ב'שבוע הבן' (סעודת ברית מילה)? ומה פשר ההנגדה המוזרה בין 'שבוע הבן' ובין 'בעל הבית בתוך ביתו'? הפרשנים שגרסו נוסח זה הסבירו שסעודת ברית המילה מובאת כאן כדוגמה בעלמא לסעודה שיש בה אורחים, אך יש דוחק בדבריהם.⁶⁷

גרסה אחרת של הסוגיה צוטטה אצל כמה מהראשונים: 'אמר ריב"ל: בשבועה! כן היא מתניתא – באורחים, אבל בעה"ב בתוך ביתו לא. תני רבי חייא: אפי' בעה"ב בתוך ביתו'.⁶⁸ מהלך הסוגיה בנוסח זה מובן יותר, כיוון שאין מדובר דווקא על שבוע הבן, וכנגד בעל הבית מוזכרים בפירוש האורחים. אולם הניסוח 'בשבועה!' אינו נמצא במקום אחר בירושלמי,⁶⁹ וגם קשה להבין מה הביא את ר' יהושע בן לוי להישבע דווקא על דיוק פשוט זה. עוד קשה בשני הנוסחים – שמבחינת העניין מתפרשים באופן דומה – שהמשנה עוסקת בצירוף סועדים לברכה, ומתוך כך עניינה בהכרח בכמה סועדים שיושבים יחד, ואילו הירושלמי נקט לשון יחיד, 'בעל הבית בתוך ביתו'. הטענה שניסוח זה רומז לסעודה משפחתית אינה עולה מן המשמעות הפשוטה של המשפט.

כמה מפרשני הירושלמי שדנו בסוגיה זו כבר הציעו שחלו כאן שיבוש או שיבושים בפתיחה של קיצור,⁷⁰ אך לדעתי הם לא עמדו על הנוסח המקורי, שהשתמר בקטע מכריכות ספרים

66 המוסגר חסר בכ"ל ונוסף על ידי המגיה אך ישנו בכ"ר (שפר ובקר, סינופסיס [לעיל הערה *], א, עמ' 174), וסביר שההגהה נעשתה על פיו. מלבד זה נוסח הסוגיה בכ"ר זהה לזה שבכ"ל. מעין נוסח זה הביאו גם המאירי (ברכות מג ע"א, ד"ה 'כל מה') ורשב"ץ (פירוש לברכות מב ע"ב, ד"ה 'ירושלמי').

67 ראו בפירוש המאירי שצוין בהערה הקודמת וב'פני משה' ו'מראה הפנים', ברכות ו, ו, ד"ה 'בשבוע'. חנוך ולדנברג הציעו (בהתכתבות פרטית) שסעודת 'שבוע הבן' מיוחדת בכך שהיו רגילים לסעוד אותה בבית הסב, ולכן בעל הברית אינו בעל הבית, והאורחים אינם נגזרים אחריו.

68 הבאתי על פי חידושי תלמידי רבנו יונה לברכות ל ע"ב, ד"ה 'ועוד'. מעין נוסח זה גם אצל הרשב"א (ברכות מב ע"ב, ד"ה 'מתני', בחלק מהמהדורות הגיהו לפי הנוסח של הירושלמי הנדפס), תוספות ר' יהודה שיריליאון (ברכות מב ע"ב, ד"ה 'הסבו'), 'אור זרוע' (א, ברכת המוציא קג) והרא"ש (ברכות, פרק ו, סי' לג).

69 ראו: ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 51. ליברמן סייג מאוד את דבריו, ובדין עשה, שכן נראה שאין לנוסח זה אף לא דוגמה אחת ודאית.

70 בעל 'מראה הפנים' כתב שההבדל בין שני נוסחי הסוגיה נובע מהידבקות של מילים, שבה ה"א עברה מהמילה 'הבן' למילה 'שבוע'. ראו: מראה הפנים [לעיל הערה 67]. פרנקל כתב שהמילה 'שבוע' היא קיצור של המילה 'שבועה', אך המעתיקים השמיטו את סימן הקיצור. ראו: ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלאו

שנמצא בבולוניה (ברכות:).⁷¹ כך הנוסח בקטע (גנזי הירושלמי, עמ' 66, שורה 21):

ר' יהושע בן לוי אמר בשבועה כן היא מתניתה הא בעל הבית בתוך ביתו לא [...]

תר"ל, דף קלו ע"ב. זיוויטץ הציע שהנוסח המקורי היה 'בשבוע הב', והכוונה הייתה לראשי התיבות 'באין שם בעל הבית', אך סימני הקיצור נקראו בטעות כאות וי"ו, וכך נוצר 'בשבוע הבן' (אך להסבר זה היה מתאים בהמשך המשפט: 'אבל בשיש שם בעל הבית [...]', ואין הדבר כן). ראו: מ"ש זיוויטץ, משבי"ח: על כל הש"ס תלמוד ירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 38. בנוביץ טען שהנוסח המקורי 'בשבוע הבן' שובש מפני שהביטוי לא הובן. ראו: מ' בנוביץ, כיצד מברכין: ברכות פרק שישי מן תלמוד בבלי עם פרשנות על דרך המחקר, ירושלים תשע"ה, עמ' 531–532. יש להעיר כאן בדרך אגב על חיבורו של א' רונברג, ע"ד תיקוני נוסחאות בירושלמי: קונטרס לדוגמה, לודו' תרפ"ח. בעמ' 29–30 שם התייחס רונברג לסוגייתנו; עיקר דבריו הם העתקה אות באות מדברי פרנקל שהוכרתי, והוא אף הפנה לספרו, אך לא ציין שהעתיק ממנו! על דברי פרנקל הוסיף רונברג כמה הפניות לנוסחאות הראשונים. באמצעות השוואה ניתן לראות בבירור שהפניות אלו הן עיבוד מתוך ספרו של ד"ב רטנר, אהבת ציון וירושלים: ברכות, וילנה תרס"א, עמ' 154–155. ה'חידוש' היחיד של רונברג שם הוא ציטוט של קטע גניזה שלדבריו נדפס בשנת תרנ"ה בידי שכטר. אולם בקטע שהדפיס שכטר באותה שנה הסוגיה שלנו כלל אינה מופיעה, והוא כולל את פרק ג של המסכת בלבד. ראו: S. Schechter and S. Singer, *Talmudical Fragments in the Bodleian Library*, Cambridge 1896. עד כמה שידי משגת אין כאן אלא זיוף – ציטוט של נוסח לא קיים בשם קטע גניזה. בעיון אקראי מצאתי עוד דוגמאות רבות להעתקות של רונברג מתוך חיבורים אחרים. ראו למשל: שם, עמ' 38, ד"ה פ"ז ה"א – העתקה מתוך ח"י קאהוט, ערוך השלם, ד, וינה תרמ"ה, עמ' 1, ערך 'טאל'; שם, עמ' 57, ד"ה פ"ד ה"א – העתקה אות באות מפרנקל, מבוא הירושלמי (שם), דף נו ע"ב; שם, ד"ה פ"ז ה"ב – הרוב מועתק מפרנקל, מבוא הירושלמי (שם), דף קלו ע"ב; שם, עמ' 68–70, הערה נה היא העתקה בדילוגים של דברי ח' הירשנסון, 'אם הבבלי ראה את הירושלמי', המסדרונה, ב (תרמ"ז), עמ' צח–קיב; שם, עמ' 76, הערה ס – העתקה אות באות מדברי י"צ דינר, הגהות, ו, פרנקפורט דמיין תרע"ג, עמ' 74; שם, עמ' 99, ד"ה פ"ח ה"ט – העתקה אות באות מדברי י"צ דינר, הגהות, ג, פרנקפורט דמיין תרס"ב, עמ' 202. ראו עוד: ש"י פרידמן, 'לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי', הנ"ל, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי: אסופת מחקרים בענייני מבנה, הרכב ונוסח, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 426, הערה 244 – הדברים נעתקו אות באות מדברי צ"פ חיות, 'רב חסדא ור' יוחנן', הקדם, ב (תרס"ח), עמ' 56; שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 174, הערה 832 ועוד. מאפיינים אלו של חיבורו של רונברג מחזקים את האפשרות שהעלה אבערלאנדער, שבעל החיבור הזה הוא ש"י פרידלנדר, שזיף את הירושלמי קודשים. ראו: ב' אבערלאנדער, 'הויכוח סביב הדפסת הירושלמי לסדר קדשים', אור ישראל, יג (תשנ"ט), עמ' קמא. לפי אבערלאנדער חיבור זה הוא הראיה היחידה לקיומו של אותו רונברג, ואם כן אפשר שמעתה נפלה אף ראייה זו. אלא שלפי רוב העדויות נפטר פרידלנדר בתרפ"ד, ארבע שנים קודם הדפסת החיבור הנזכר. ראו: ב' אבערלאנדער, 'מצבתו של ש"י פרידלנדר ושאלת זיופו של הירושלמי קדשים שלו', אור ישראל, ח (תשנ"ז), עמ' קעח–קפג. אם כן יש להניח שאחד התאריכים זויף, או שמה מדובר בתלמיד שתפס אומנות רבו. מכל מקום כל דברי הספר הנזכר טעונים מעתה דרישה וחקירה, אף שיש בו גם דברי טעם שלא מצאתי לעת עתה במקורות אחרים.

71 לפי פיראני הקטע כתוב בכתיבה מזרחית מהמאות האחת עשרה – השתים עשרה. ראו: מ' פיראני, קטעים מ'הגניזה האיטלקית': תערוכה, ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ג' טבת – ה' שבט תש"ט, בולוניה 2000, עמ' 12. אם תיארך הקטע נכון, הוא כנראה קודם לכל שאר עדויות הנוסח שלנו. אף שהמשניות בו משובצות בתוך התלמוד, כדרכם של כתבי היד המאוחרים, הקטע שומר על נוסחים טובים בסוגיות רבות.

המילים שמעל השורה נכתבו כנראה בידי מגייה ולא על ידי סופר הקטע, שכתב רק את המילה 'בשבו'.⁷² נראה לי שנוסח זה מאפשר לעמוד על הנוסח המקורי של הסוגיה: 'בְּשָׁבוּ כֵן הָיָא מתניתה',⁷³ כלומר הצירוף לברכה הוא כאשר הסועדים הזמינו זה את זה ואמרו 'שבו כאן'.⁷⁴ אוקימתא מעין זו מוצעת בפירוש במקבילה שבבבלי: 'כגון דאמרי: ניזיל וניכול לחמא בדוך פלן' (ברכות מב ע"ב – מג ע"א).⁷⁵

לפי הצעה זו דברי ר' יהושע בן לוי כוללים אוקימתא קצרה זו בלבד, והדיון בהשוואת בעל הבית והאורחים הוא כבר עניין חדש.⁷⁶ לדעתי דיון זה כלל אינו מוסב על המשנה, אלא עוסק בבחייתא שמופיעה בתוספתא, ברכות, ה, ג: 'אורחין שהיו מסובין אצל בעל הבית וקדש עליהן היום, ועקרו עם חשיכה לבית המדרש, חזרו ומזגו להם את הכוס – אומרין עליו קדושת היום, דברי ר' יהודה. ר' יוסה או': אוכל והולך עד שעה שתחשך'.⁷⁷ ברייתא זו עוסקת בפירוש

72 הניקוד של המילה, אם יצא מתחת ידו של סופר הקטע, עשוי ללמד שהמילה הייתה מובנת לו. עם זאת אפשר שהניקוד נעשה על ידי המגייה שתיקן את הנוסח (אני מודה לחנוך ולדנברג על הערה זו).

73 נוסח זה נראה לי החלק ביותר, ודומני שהוא עולה מתוך השוואה לעדי הנוסח האחרים. עם זאת כיוון שהוא אינו מתועד אף לא באחד מעדי הנוסח, ניתן לומר שנוסח הקטע כפי שהוא, לפני שהוגה, הוא הנוסח המקורי, והוא מתפרש כמו שכתבתי בפנים (בלי המילה 'כאן'). לחסרון המילה 'היא' השוו: גנזי הירושלמי, עמ' 582, שורה 5. עוד אפשר שהמילה 'מתניתא' היא פתיחה לפסקה הבאה שעוסקת בבחייתא (ראו להלן).

74 צירוף מעין זה יש כבר במקרא: כאשר בועז מבקש לקנות את זכות הגאולה מיד הגואל, הוא מזמין אותו במילים 'שְׁבֶה פֹה' ומזמין עשרה זקנים במילים 'שְׁבוּ פֹה' (רות ד 1–2). נראה שהזמנה זו היא חלק מצירוף האנשים יחד, ממש כמו בסעודה.

75 בבבלי מיוחסת האוקימתא לרב נחמן בר יצחק וכן לזקן אחד מתלמידי רב. נראה שלפנינו אותה מסורת, שבארץ ישראל הייתה מוכרת מפיו של ר' יהושע בן לוי, ובבבל – מפני חכמים בבליים. ייתכן גם שהצורה הבלתי מיודעת 'דוך', שאינה אופיינית לארמית הבבלית אך השתמרה כאן בכמה מעדי הנוסח, מלמדת על מקור ארץ ישראלי. הנוסח הקצר שבירושלמי אינו מאפשר לדעת בוודאות על מה מוסבים דברי ר' יהושע בן לוי, אך לדעתי במקרה זה סביר ללמוד מסוגיית הבבלי שכוונתו לפרש את 'הסבו' שבמשנה, כלומר כאשר אמרו 'שבו כאן' נחשב שהסבו. לנוסח הסוגיה בבבלי ראו: ש' כספייניב, 'מסורות הנוסח של פרק "כיצד מברכין" בתלמוד בבלי מסכת ברכות', עבודת מוסמך, א, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ז, עמ' 138–142.

76 מכמה ראשונים אחרים משתמע נוסח שלישי של הסוגיה, שבו הדיון על מעמדו של בעל הבית בא לאחר הבחייתא של בן זומא (טור 54, שורות 11–12) ומוסב עליה. לפי נוסח זה הדיוק בא לומר שהמסובים אינם יוצאים בברכתו של אחד מהאורחים, כיוון שאין בית הבליעה פנוי, אך בעל הבית יכול להוציאם כיוון שכולם מפסיקים לאכול ומקשיבים לו. מצד העניין גם נוסח זה קשה, שכן לא נראה שהביטוי 'בעל הבית בתוך ביתו' מתייחס להוצאת אחרים ידי חובה. אך נוסח זה תומך בהצעה שסוגיה זו עומדת בפני עצמה, ואינה קשורה לדברי ר' יהושע בן לוי. לנוסח זה ראו: תוספות לבבלי, ברכות מג ע"א, ד"ה 'הואיל'; תוספות רבנו פרץ, שם; המנהיג, הלכות סעודה ב (מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' רז) – ושמא מקורו ב'ספר ירושלמי'?

77 מהדורת ליברמן, עמ' 26, שורות 8–11.

באורחים ובעל הבית, ועליה מוצע הדיוק (משם סתם התלמוד): 'הא בעל הבית בתוך ביתו לא'. דיוק זה נדחה על ידי ברייתא מפורשת של ר' חייא.⁷⁸

ההנחה שדיון זה נסב על דיני קידוש ולא על ענייני צירוף לברכה מסייעת להבהיר קושי נוסף. בהמשך הסוגיה בברכות (י' ע"ד; טור 53, שורה 48 – טור 54, שורה 10) מצוטטת בשלמותה סוגיה ממסכת סוכה שעוסקת בחובה לקדש באותו מקום שבו אוכלים. הקשר של הסוגיה מסוכה לסוגיה בברכות אינו ברור, וכמה מהפרשנים נתקשו בו.⁷⁹ לאור הפירוש שהצעתי כאן, עניינה של סוגיית ברכות בחובת בעל הבית לקדש בתוך ביתו, וסוגיית סוכה קשורה אליה באופן ישיר.

לפי הפירוש המוצע קטע בולוניה שמר כאן על נוסח שהשתבש בכל עדויות הנוסח האחרות. מסתבר שהשיבוש נבע מטעות קלה במיוחד: המילה 'בְּשִׁבוּ' נתפסה כקיצור של מילה אחרת, והנוסחים השונים פתחו אותה בצורות שונות.⁸⁰ יש מקום להתלבט אם שני הנוסחים המשובשים נולדו אחד מתוך חברו, בעקבות שיבושים גרפיים או ניסיונות הגהה, או שמא שניהם פרי פתיחות שונות של המילה שחשבו לקיצור.

ה. אשגרה מחמת המבנה

בברייתא במסכת קידושין מובאת מחלוקת בנוגע לבן ישראלית שנולד מגוי או עבד; תנא קמא סבר שהוולד ממזר, ואילו ר' שמעון בן יהודה חלק עליו וסבר שהוולד כשר. בעקבות הברייתא מציע הירושלמי ביאור קצר, ובו חילוף נוסח בין כ"ל ובין קטע קידושין: (בתוספת פיסוק):

- 78 סוגיות לא מעטות בירושלמי מוסבות על ברייתות אך אינן מצוטטות אותן. ראו: ל' מוסקוביץ', 'עוד על הברייתות החסרות' בירושלמי, *Proceedings of the American Academy of Jewish Research*, 61, 21–1; שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 117–118. במקרה שלנו אפשר שנותרה (1995), עמ' 21–1; שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 117–118. במקרה שלנו אפשר שנותרה פסקה מהברייתא ('אורחים') בנוסח שמצוטט בדברי הראשונים לעיל. פסקה זו נשמטה – או לא נוספה מעיקרא – בנוסח שבכ"ל וחבריו, ואף בנוסח שבראשונים נתפרשה כחלק מהמשפט. פירושה המדויק של סוגיית הירושלמי תלוי בפירושה ובנוסחה של הברייתא, אך אלו קשים כשלעצמם. ראו: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א: זרעים², ירושלים תשנ"ג, עמ' 74. ייתכן גם שבברייתא זו נפלו שיבושים, שכן נוסחה נראה מסורבל למדי. מכל מקום נראה לי שהירושלמי הבין שהברייתא מחייבת את האורחים בקידוש מפני שעקרו לבית המדרש וחזרו, ור' יהושע בן לוי רצה לדייק מכאן שאם בעל הבית עקר 'בתוך ביתו' (מחדר לחדר) הוא אינו צריך לקדש. מהברייתא של ר' חייא למדו שגם במקרה של בעל הבית שעקר בתוך ביתו צריך לקדש. לפי פירוש זה הסוגיה במסכת סוכה ממשיכה ממש את הדיון במסכת ברכות.
- 79 פני משה, ברכות ו, ד"ה 'ודר' יהושעיא'; מוסקוביץ', הטרמינולוגיה של הירושלמי (לעיל הערה 17), עמ' 583, הערה 103; י' בוך, תלמוד ירושלמי מסכת ברכות עם פירוש אור לישירים, ירושלים תשע"ו, עמ' תקלג. בוך הוא היחיד מבין הפרשנים שכבר הכיר וציטט את נוסח קטע בולוניה, אך לדעתי הוא לא עמד על מלוא משמעותו.
- 80 אולם אפשר שלפני חכמי צרפת עמד נוסח אחר, ראו לעיל הערה 76. גם בהמשך הסוגיה שמר כנראה הקטע על קיצור שנפתח בנוסחים האחרים באופן שגוי (ראו: שם, שורה 32), וגם שם הוסיף המגיה פתיחה שגויה.

קידושין: (גנזי הירושלמי, עמ' 522, שורות 30–34)	כ"ל (סד ע"ג; טור 1176, שורות 27–33)
<p>תני: גוי ועבד שבאו על בת ישראל – הוולד ממזר. ר' שמעון בן יהודה אמ' משם ר' שמעון: אן הוולד ממזר, שאן ממזר אלא מאש'ה שהיא אסורה עליו אסור ערווה וחייבין עליה כרת. ר' אבהוא בש' ר' יוחנן: ושניהן מקרא אחד הן דורשין. (ר' יוסה הגלילי דרש 'לא יקח איש את אשת אביו וגו' – ר' מאיר דרש: מה אשת אב מיוחדת [...] (ר' עקיבא) ר' שמעון בן יהודה דרש: מה אשת אב מיוחדת [...]</p>	<p>תני: גוי ועבד הבא על בת יש' – הוולד ממזר. ר' שמעון בן יהודה או' בשם ר' שמעון: אין הוולד ממזר, שאין ממזר אלא מאשה שהיא אסורה עליו אסור ערווה וחייבין עליה כרת. ושניהם מקרא אחד דרשו לא יקח איש את אשת אביו וגו' – ר' מאיר דרש: מה אשת אביו מיוחדת [...] ⁸¹ ר' שמעון בן יהודה דרש: מה אשת אביו מיוחדת [...]</p>

ההבדל הבולט ביותר בין הנוסחים הוא שמותיהם של ר' עקיבא ור' יוסי הגלילי, שנכתבו ונמחקו בקטע הגניזה.⁸² אין כל ספק שהופעת שמות אלו בקטע היא שיבוש גמור, שכן בברייתא שבה עוסקת הסוגיה לא נזכרו כלל ר' עקיבא ור' יוסה הגלילי. אלא שבמקרה זה דווקא השיבוש עשוי ללמד נתון חשוב על דרכם של סופרי הירושלמי. מקורו של שיבוש זה לדעתי באשגרה מתוך סוגיה אחרת, שמופיעה בפרק א של המסכת. בסוגיה שם נחלקו ר' יוסי הגלילי ור' עקיבא בדין גאולת עבד עברי, ועל מחלוקתם נאמר (נוסח כ"ל, נט ע"ב; טור 1143, שורות 11–17): **ר' אבהו בשם ר' יוחנן ושניהן במקרא אחד דורשין [...]** ר' יוסי הגלילי דריש [...]. ר' עקיבא דריש [...]. נראה שהסופר שהשגיר את המשפט החזיק בזיכרונו את הסוגיה שבפרק א, ושילב בטעות את שמות התנאים שבה בתוך סוגיית פרק ג.

מלבד העובדה שזו אשגרה מסוגיה רחוקה למדי, נראה שאין היא אשגרה פשוטה. אשגרה רגילה קורית כאשר שני משפטים נפתחים בלשון דומה, והסופר משלים בטעות משפט אחד

81 גם בהצעת הדרשות השונות יש חילופים גדולים בין הנוסחים, והמגיה בכ"ל הוסיף נוסח תמוה. אף אחד מהנוסחים אינו נראה חלק לגמרי, אך נראה שאין זה משמעותי לנדון כאן.

82 בכתב היד מופיעה מעל שורות אלו שורה של נקודות המסמנות מחיקה. עיון בטופס זה כולו מלמד שצורת מחיקה זו ייחודית, ושברדרך כלל סומנו בו מחיקות בצורות אחרות – גרידה של הכתב או סימונו בקו חוצה. נראה לי שנקודות אלו סומנו כבר על ידי סופר הקטע ולא בידי המגיה שאחראי לשאר המחיקות בקטע. לעניין זה עשויה להיות השלכה חשובה שתואר להלן. ייתכן שנקודות הופיעו במקום נוסף, אך קשה להכריע כך בוודאות על סמך תמונת הקטע. בגנזי הירושלמי, עמ' 521, שורה 36, מופיע מעל המילה 'אינו' רושם שעשוי להיות שריד של נקודות. אם אכן כך, יש מכאן ראיה לשלבי הגהה שונים, שכן לאחר שנקודה מילה זו, גורד המשפט כולו על ידי מגיה הטופס.

בלשונו של המשפט האחר. אולם כאן נראה מתוך השוואת הנוסח שהמשפטים היו שונים זה מזה כבר מתחילתם, ולא הופיע בהם לשון דומה שעשוי היה לבלבל את הסופר. בנוסח שבכ"ל מובא המהלך 'ושניהן מקרא אחד הן דורשין' משם סתם התלמוד ואינו מיוחס לר' אבהו. סביר להניח שבמקרה זה משמר דווקא כ"ל את נוסחה המקורי של סוגיית פרק ג, ואילו קטע הגניזה השגיר גם את הייחוס לר' אבהו בשם ר' יוחנן, כפי שהשגיר את שמותיהם של ר' עקיבה ור' יוסה הגלילי. לפי זה עולה שבמקורן פתחו שתי הסוגיות, בפרק א ובפרק ג, בלשון שונה – סוגיית פרק א התחילה: 'ר' אבהו בשם ר' יוחנן [...]', וסוגיית פרק ג התחילה: 'ושניהן מקרא אחד הן דורשין'.⁸³ הסופר שהשגיר את סוגיית פרק א לתוך סוגיית פרק ג, טעה לא בגלל הלשון הדומה של הסוגיות כי אם בגלל המבנה שלהן. מדובר אפוא בסופר שידע תלמוד – לפחות את המסכת שאחז בה – על פה, ושהסוגיות היו ממוינות בראשו על פי המבנה שלהן.⁸⁴

מסתבר שהתהליך המתואר אירע באביו של טופס קידושין ולא בו עצמו, שכן לא סביר שסופר אחד כתב הן את שמות התנאים השגויים והן את השמות הנכונים. נראה שבאביו של הטופס הוסיף מישורו על הגיליון את השמות הנכונים, והסופר שהעתיק ממנו הכניס אותם פנימה, ואת השמות השגויים סימן למחיקה באמצעות נקודות. אם אירעו מקרים כאלו במקומות נוספים, אפשר שהם הובילו לכפלי גרסה בנוסח התלמוד,⁸⁵ ואולי אף ליצירת נוסחים חדשים. לפי השחזור שהצעתי ייחוס המימרה לר' אבהו בשם ר' יוחנן גם הוא תולדה של אשגרה. ייחוס זה לא נמחק ביד הסופר, שלא יכול היה לדעת שהוא שגוי, וכך נוצר נוסח חדש. דוגמה נוספת לאשגרה שבמבנה, שאירעה דווקא בנוסח שבכ"ל, מתבררת גם כן בעזרת קטעי הגניזה. שנינו במשנה, שבועות ז, א:

השכיר כיצד? [...] רבי יהודה אומר: 'עד שתהא שם מקצת הודאה'. כיצד? אמר: לו 'ת' לי שכרי חמשים דינר שיש לי בידך', והוא אומר: 'התקבלת דינר זהב' [...]

בירושלמי נאמר על משנה זו (נוסח כ"ל, לו ע"ד; טור 1366, שורות 19–21, בתוספת פיסוק):

מחלפה שיטתיה דר' יהודה! תמן אמ' – אפי' לא ידע, והכא אמ' – עד שידע!

83 ייתכן כמובן שהייחוס לר' אבהו בשם ר' יוחנן מקורי בסוגיית פרק ג ונשמט בנוסח כ"ל. מהלכים מסגנון 'ושניהן מקרא אחד הן דורשין' נמסרים הרבה בירושלמי בשם חכמים אלו, ואפשר שהוא הדין כאן. אולם לדעתי אחר שהוכח שסופר הקטע השגיר מסוגיית פרק א, אין סיבה לפקפק בנוסח כ"ל ולתלות בו השמטה – שאין לה סיבה נראית לעין – ומסתבר יותר שגם הייחוס הושגר. מכל מקום גם אם הייחוס מקורי, אין כאן אשגרה שתלויה בלשון הדומה בלבד, שכן אשגרה רגילה אינה מסבירה כיצד נשמרו הפסוקים הנכונים.

84 ההשערה שאחד מאבותיו של טופס זה – האב שבו נפלה השגיאה – נכתב מהזיכרון ולא הועתק מטופס אחר נתמכת גם מצד ריבוי הגרשים בטופס זה. בחלק שהשתמר מטופס זה נותרו עשרה גרשים, כמות עצומה ביחס לכל הטפסים האחרים שעלו מן הגניזה. הגרשים קשורים כנראה בסגנון של מסירה על פה. ראו: שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 145–151; ועל טופס זה ראו: שם, עמ' 38–39.

85 ראו: מוסקוביץ', כפלי גרסה (לעיל הערה 26), עמ' 187–221.

תמן, על ידי שאינו כעין שבועת תורה – אפי' שבועת תורה לא ידע,
ברם הכא – על ידי שהן כעין שבועת תורה –

גם לולא ההשמטה שאירעה כנראה בסוף הסוגיה שבנוסח זה, קשה מאוד להבין מה הקשר של הקביעה 'ידע' או 'לא ידע' למשנה שלנו, שאינה עוסקת כלל בדיעה. והנה מתברר שאכן חל שיבוש בסוגיה, ונוסחה המקורי מתועד הן בקטע מטופס סבונה (שבועות, גנזי הירושלמי, עמ' 635, שורות 30–31) והן בקטע מהגניזה (שבועות, גנזי הירושלמי, עמ' 629, דף ג1, שורות 12–16). אף שבשני הקטעים הנוסח קטוע, ניתן לשחזרו מתוכם באופן ודאי:

מחלפה שטתיה דר' יודה! תמן הוא אמ' – אפי' אין שם מקצת הודיה, וכה הוא אמ' – עד
שיהא שם מקצת הודיה!
תמן, על ידי שהוא כעין שבועת תורה – אפילו אין שם מקצת הודיה,
ברם הכא – על ידי שאינה כעין שבועת תורה עד שיהא שם מקצת הודיה.

ברור שזו הנוסח המקורי, ועל פיו מתפרשת הסוגיה היטב (כעין פירוש 'פני משה' שם, אך בלי הדחקים שנכנס בהם). מניין הגיע הנוסח שבכ"ל? נראה שהוא הושגר מסוגיה אחרת במסכת (לד ע"א; טור 1347, שורות 33–35), שעוסקת בחילוף השיטה של ר' אליעזר (!) בעניין ידיעת טומאה, ושם מתאים הלשון 'ידע' ו'לא ידע'.

גם כאן מסתבר שהסופר השגיר את הנוסח בשל מבנה הסוגיות הזוהו ולא בשל לשונן, וגם כאן הורכבה האשגרה על הנוסח המקורי. כאמור קשה להסביר כיצד התרחשו אשגרות מעין אלו בעת העתקה מטופס לטופס, שכן בשני המקרים מדובר על אשגרה ממקום רחוק, שתלויה במבנה דומה ולא בלשון דומה. מסתבר אפוא שאלו אשגרות שנוולדו בעת כתיבה מתוך הזיכרון, בידי סופר שידע את הסוגיות על פה. לפיכך לעובדה שבשתי הדוגמאות נפל השיבוש רק באחד מעדי הנוסח עשויה להיות משמעות רבה. לכאורה עולה מכאן שעדי הנוסח שייכים למסורות נוסח שונות, שהועלו על הכתב באופן עצמאי ובלתי תלוי. אולם לאור הדמיון הרב שבין העדים בשאר חלקי המסכת, אפשר שיש להציע תיאור מורכב יותר של מסירת התלמוד, שכולל חלקים שנמסרו בכתב וחלקים שנמסרו על פה או מסורות נוסח שהולבשו זו על זו.⁸⁶

86 מעין התיאורים שהצעתי לעיל בסעיפים א–ג. לאחרונה הצביע מזא"ה על תופעה שלא תוארה כל כך בספרות המחקר. ראו: מזא"ה, מסכת דמאי (לעיל הערה 18). לטענתו ניתן לזהות ברובד המאוחר של התגבשות סוגיות הירושלמי – עוד לפני שלבי העריכה האחרונים ושלבי המסירה – מקרים שבהם רכיבים טקסטואליים, כגון מבנים רטוריים וניסוחים לשוניים, הועברו מסוגיה אחת לחברתה, והותאמו להקשרם החדש באופן מינימלי, כך שנותרו חריקות טקסטואליות. לדבריו העתקה טקסטואלית של סוגיות אינה מאפיין של שלבי העריכה והמסירה של הירושלמי בלבד, והיה לה תפקיד חשוב גם בתהליך גיבוש הסוגיות עצמן. לכאורה ניתן לטעון שגם בסוגיות שהובאו בסעיף זה אין אשגרות ושיבושים כי אם שרידים שמעידים על בניית הסוגיה על פי מבנה רטורי של סוגיה מקבילה. כלומר הנוסח הבעייתי והמשובש – בקטע קידושין ובכ"ל של מסכת שבועות – הוא הנוסח הקדום יותר, והנוסח השני נוצר בעקבות השלמת תהליך בניית

מכל מקום משעמדנו על קיומן של אשגרות מבנה, אפשר שניתן להיעזר בהן כדי להסביר שיבושים שנפלו בנוסח הירושלמי, גם אם הם מתועדים בכל עדי הנוסח. אתן דוגמה אחת, ממסכת שבת (נוסח כ"ל, ב ע"ג; טור 365, שורות 19–24):

[א] היה עומד בפנים [...] אסור להחזירה [...] אית תניי תני מותר.
 [ב] הוון בעיי מימר: מאן דמר מותר – בשיש שם רוחב ארבעה, ומאן דמר אסור – בשאין שם רוחב ארבעה.
 [ג] אמ' ר' יוסי ביר' בון בין זה ובין זה (אסור) כמאן דמר אסור להשתמש באויר עשרה.
 מיי כדון [...]

בלי להיכנס לתוכן הסוגיה – שמעורר קשיים שונים – ברור שיש פער בין ההווה אמינא שמוצגת ביחידה ב, ושמתייחסת ל'יש/אין רוחב ארבעה', ובין דברי ר' יוסי ביר' בון ביחידה ג, שעוסקים בשאלה אם מותר להשתמש באויר עשרה. הפרשנים נדחקו בפירושו הסוגיה, הן מסיבה זו והן מסיבות אחרות.⁸⁷ רבינוביץ הציע להגיה את יחידה ב ולגרוס 'מ"ד מותר כמ"ד מותר להשתמש באויר עשרה ומ"ד אסור כמ"ד אסור להשתמש באויר עשרה'.⁸⁸ לפי הגהה זו, שנראית לי מסתברת ביותר, הסוגיה פשוטה לגמרי והמבנה שלה מובן. אלא שעד כה היה נראה שזו הגהה חריפה ביותר, שהרי קשה להבין כיצד נוצר הנוסח שלפנינו. אך משעמדנו על תופעת האשגרה מחמת המבנה, ניתן לומר שכך קרה גם לפנינו. בסוגיה אחרת שבמסכת אחרת (עירובין, יח ע"ג; טור 453, שורות 33–35) נאמר: 'הוון בעיי מימר, מאן דמר [...] בשיש שם רוחב ארבעה, מאן דמר [...] בשאין שם רוחב ארבעה [...]'. מסתבר שבסוגיה בשבת חלה אשגרה מחמת המבנה מסוגיה במסכת עירובין (!), אלא שכאן היא חלה גם בקטע גניזה.⁸⁹

הסוגיה. אף על פי כן נראה לי סביר יותר שחלו כאן אשגרות, שכן אלו מבנים טוריים פשוטים ונפוצים. ושמא הוא הדין גם לחלק מהדוגמאות אצל מוזא"ה, ראו למשל דיונו שם, עמ' 138–155.

87 גם ליברמן נזקק לקשייה של הסוגיה, אך הפתרון שהציע נראה לי בעייתי. ראו: ליברמן, הירושלמי כפשוטו (לעיל הערה 69), עמ' 12. פתרונו מבוסס על הנוסח שנמחק בכ"ל ('אסור') – אף שהנוסח המוגה מקוים גם בקטע גניזה – ופירושו אינו מתאים כל כך למבנה הסוגיה.

88 ז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 146.

89 בקטע שבתא (גנוזי הירושלמי, עמ' 132, שורות 34–35). על קטע זה ומסורתו ראו: שרלו, מקולמוסן (לעיל הערה 26). ניתן כנראה להביא דוגמה נוספת, וגם היא משותפת לאותם עדי נוסח. בשבת ב, ג נכתב (נוסח כ"ל לפני הגהת מגיהי בית הדפוס): 'ר' זעירא ר' ינאי ר' ירמיה בשם ר' יהו(ע)[ש]ע בן לוי נראין דברים שתהא הל' כרבן גמליאל שהוא או' מעין שניהן' (דף ה ע"א, טור 379, שורות 12–14). רבן גמליאל לא נזכר בסוגיה, ומסתבר שהנוסח הנכון הוא כר' עקיבה, וכך אומנם הגיה מגיה כתב היד. כיצד אירע השיבוש? נראה לי שיש כאן אשגרת מבנה – או אולי אשגרה רגילה אך ממקום רחוק מאוד – ממסכת פסחים: 'אמ' ר' יודה בן פזי נראין דברים שתהא הל' כרבן גמליאל שהוא או' מעין שניהן' (כז ע"ד, טור 501, שורות 33–35). גם כאן הנוסח המשובש מקוים כנראה בקטע הגניזה (גנוזי הירושלמי, עמ' 140, שורות 5–6).

ו. שילוב המשניות

כידוע טופסי הירושלמי הקדומים לא כללו את המשניות, ואלו נוספו עליו במהלך הדורות.⁹⁰ במבואו למהדורת הירושלמי של האקדמיה ללשון העברית כתב יעקב זוסמן כי 'מעניין לעקוב אחרי תהליך הוספת המשניות, הפסקאות, ציוני ההלכות ושינוייהן, למן קטעי הגניזה הקדומים [...] ועד לדפוסים האחרונים'.⁹¹ הזדמנות לעקוב אחרי זוית ייחודית של תהליך זה מזדמנת בקטע משקין+תעניותה.

קטע זה הוא אחד משני הפלימפסטים היחידים של הירושלמי שמכילים משניות מחולקות בתוך דברי התלמוד. ממצא זה מעורר עניין, שכן משניות מחולקות בתוך דברי התלמוד הן בדרך כלל סימן לאיחור, ואילו הפלימפסטים נחשבים בדרך כלל לקדומים. ובאמת עיון בקטע עצמו מלמד שהמשניות נוספו בו בשלב שני, בתוך שורות ריקות שהותיר עבורן הסופר בעת הכתיבה.

כבר אפשטיין ציין את הממצא שבקטע וכתב: 'אין המשנה שבמקומה עיקרית, אלא נוספה ע"י הסופר וע"כ כתבה בכתב אחר קטן'.⁹² למעשה – כפי שניתן ללמוד מעיון בקטע – הכתב הקטן שבו כתובות המשניות לא נועד רק להבדיל בינן לבין לשון התלמוד, אלא הוא משקף את הוספתן בשלב שני, לאחר ההעתקה של התלמוד עצמו. במהלך ההעתקה הותיר הסופר שורות ריקות לצורך השלמה עתידית של המשניות, ולאחר מכן הן הושלמו בכתב קטן (בידו או ביד אחר). נראה שהסופר ידע באופן כללי איזו משנה צריכה לבוא בכל מקום, ובהתאם לכך השאיר מספר שורות משוער שמתאים למשנה המסוימת, אך לא תמיד הספיקו השורות לכתיבת המשנה כולה (למשל גנזי הירושלמי, עמ' 138, שורה 19).

אם כן בעת הכתיבה כבר תכנן הסופר להוסיף את המשניות, שלא הופיעו בטופס התלמוד שממנו העתיק. הסופר הכיר את המשניות באופן כללי, וידע לשער כמה מקום דרוש לכל אחת מהן, אך לא כתב אותן מן הזיכרון, אלא המתין להוספתן בשלב מאוחר יותר, כנראה על פי טופס של משנה. יש כאן אפוא התערבות מכוונת של סופר בקיא בצורת התלמוד שהוא מעתיק.

בכמה מקומות ניכר שהסופר טעה באופנים שונים במהלך שילוב המשניות. במקום אחד הוא הותיר שורות ריקות, לכאורה לצורך השלמת משנה, אך השורות נותרו ריקות גם לפנינו (גנזי הירושלמי, עמ' 439, שורות 15–17). בנקודה זו אין חלוקה של הלכה, ולא ברור מדוע חשב הסופר שיש להוסיף שם משנה; אפשר שהוא ביקש להשלים שם משהו אחר (גרש? איזו מקבילה שעוסקת בדיני נידוי?) או שעמד לפניו רמז כלשהו שהטעה אותו לחשוב שצריכה לבוא שם משנה, ועדיין צריך עיון. לעומת זאת במקום אחר הסופר לא שם לב לסיום ההלכה ולא הותיר

90 י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 932–946.

91 זוסמן, מבוא (לעיל הערה 26), עמ' לא, הערות 208–209, וראו שם ביבליוגרפיה חשובה לעניין זה ולמשמעותו.

92 אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (לעיל הערה 90), עמ' 937–938.

מקום לכתובת המשנה, אלא המשיך את הכתיבה ברצף (גנזי הירושלמי, עמ' 431, שורה 5) – ומכאן שבטופס שלפניו לא היה כל סימן חלוקה בנקודה זו. מוסיף המשניות – או אולי הסופר עצמו בשלב מאוחר יותר – שם לב לכך והוסיף את המשנה החסרה בשוליים העליונים של הדף. בתוך שורה 5 הוא הוסיף הפניה להשלמת המשנה, וכן את הציון 'ו', כלומר הלכה ו.⁹³ בחינת הקטע הנדון מאפשרת לעמוד על שלבים שונים בהוספת המשניות במהלך העתקות: ההפרדה בין ההלכות והותרת השורות הריקות במהלך הכתיבה, ולאחר מכן השלמת המשניות – כנראה על פי טופס משנה.⁹⁴ הדבר מלמד על התערבות ניכרת של מעתיקי הקטע בצורתו כבר במהלך ההעתקה ולא רק בשלבי ההגהה במהלך הדורות.

ז. סדר הפרקים במסכת פסחים

קטע פסחים: (גנזי הירושלמי, עמ' 254–256) הוא קרע קטנטן שמכיל שורות ספורות בלבד. נוסח הירושלמי שבקטע דומה מאוד לנוסח שבכ"ל, ותרומתו לנוסח התלמוד דלה. אולם בקטע זה מתגלה תופעה מעניינת. מצידו האחד של הדף מופיעה סוגיה מסוף פרק ד של המסכת, ואילו מצידו השני מופיעה תחילתו של פרק ו.⁹⁵ כיוון שלא סביר שפרק ה כולו הופיע בדף זה, הציעו המהדירים ב'גנזי הירושלמי' שלפנינו קיצור או סדר הפרקים בקטע היה שונה.⁹⁶ האפשרות שסדר הפרקים היה שונה נתמכת מעדותו החריגה של קטע ירושלמי אחר.

93 קשה לעמוד על עניין זה מתוך ההעתקה שב'גנזי הירושלמי'. סימן ההפניה לגיליון הודפס במהדורה כאות ע"ן, והאות ו"ו שבאה כציון למספר ההלכה נראית שם כמצטרפת למילה שאחריה. סימן ההפניה עצמו עשוי להיות קשור ל'אנקורה' שבכתבי היד היווניים, ואולי זה גלגול קדום של סימן ה'דך'. ראו: J. Binder & M. Weintraub, 'Dakh: On One Reference Sign in Medieval Hebrew Manuscripts', *JQR* (forthcoming). נוסח המשנה שבא בשוליים העליונים צריך גם כן עיון, שכן לכאורה היא כתובה שלא כסדר – הנימוק 'מפני ששמחה היא לו' מופיע לפני הדין 'ועוד אמ' ר' מאיר [...]'. אפשר שהסופר התחיל להשלים מאמצע השורה, וכאשר ראה שהשורה אינה מספיקה לו, המשיך לכתוב מתחילת השורה שמתחת – ואם כן יש לתקן את ההשלמה שבמהדורה שם. יש להעיר שמשנה זו כבר נכתבה במלואה בעמוד הקודם (גנזי הירושלמי, עמ' 431, שורות 16–19).

94 עוד יש להעיר על חסרון המשנה בתחילת מסכת משקין (גנזי הירושלמי, עמ' 426). בתחילת המסכת לא השלים הסופר כל משנה, וספק אם התכוון להשלים, שכן המקום שם צר למדי. ייתכן שניתן ללמוד מכאן שגם בטפסים שהכילו משניות לא ראו הסופרים צורך לכתוב את המשנה הראשונה. הבאת המשנה בתחילת ההלכות משמשת בין השאר כדי ללמד על מה מוסבים דברי התלמוד. בתחילת מסכת חדשה ברור שהתלמוד עוסק במשנה הראשונה, ואין צורך להביאה כדי לדעת על מה מוסבים דבריו. גם בקטע יום טובא, שיש בו פסקאות מהמשנה, חסרה פסקה בראש המסכת (ונוספה על ידי המגיה), ואפשר שכך היה גם בטפסים אחרים. אם כן אין ללמוד מחסרונה של המשנה הראשונה במסכת בטופס מסוים שהמשניות נעדרו ממנו לגמרי. ראו למשל: מ"ב לרנר, 'עיונים ברשימת ספרים אחת מן הגניזה', תעודה, א (תש"ם), עמ' 46–47.

95 כפי שקורה הרבה במקרים כאלו, פתיחת הפרק עצמה לא השתמרה, ועל כן אין לדעת בוודאות כיצד היא נראתה.

96 גנזי הירושלמי, עמ' 254.

בטופס פסחיםא (גנזי הירושלמי, עמ' 223, שורות 15–16) נוספה במעבר מפרק ד לפרק ה – כנראה על ידי סופר הקטע עצמו – נוסחת מעבר חריגה: 'חסל פירקא ד' פירקא ו' תמיד נשחט [...]'. לוי גינצבורג, שפרסם לראשונה את הקטע, כתב שהסופר טעה במספר הפרק.⁹⁷ אומנם טעויות במספור הפרקים מצויות בקטעי הירושלמי,⁹⁸ אך במקרה זה קשה לומר שמייד לאחר שכתב בפירושו שהסתיים פרק ד, שגה הסופר וכתב שמתחיל פרק ו. בעיניי סביר יותר שנשתמרה כאן עדות לפער שבין שתי שיטות בסדר הפרקים. בעותק שממנו העתיק הסופר היה סדר הפרקים כבמסורת הרווחת: פרק 'תמיד נשחט' היה פרק ה, ופרק 'אלו דברים' היה פרק ו. לעומת זאת הסופר גרס סדר אחר בפרקי המסכת, ובמסורתו פרק 'תמיד נשחט' היה פרק ו. הסופר לא שינה את סדר הפרקים בטופס, אך ציין בראש הפרק את מספרו לפי המסורת שלו. פתיחת פרק 'אלו דברים' לא נשתמרה בטופס זה, ועל כן לא ניתן להוכיח בוודאות שהסופר החזיק בסדר שונה, אולם הצטרפות עדותו של קטע פסחיםב מחזקת את הרושם הזה.

סדר אחר של פרקי מסכת פסחים צוין על ידי אפשטיין על סמך הנוסח שבכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 125 של בבלי פסחים.⁹⁹ בכתב יד זה סדר הפרקים הוא: 'כיצד צולין' (ו), 'אלו דברים' (ו) ו'תמיד נשחט' (ה). אפשטיין פסק כי הקדמת פרק 'כיצד צולין' ל'אלו דברים' יפה מאוד מצד העניין, אך הקדמת 'אלו דברים' ל'תמיד נשחט' היא טעות, שכן הסדר שנוצר אינו הגיוני. אולם בדיוק אותו הסדר שבכתב יד זה מתועד גם בעותק אחר של הבבלי, כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 134, שאפשטיין לא הזכיר; והקדמת 'אלו דברים' ל'תמיד נשחט' מתועדת בקטע בבלי נוסף מן הגניזה.¹⁰⁰ יש כאן אפוא מסורת של ממש שהחזיקה בסדר אחר של פרקי המסכת. אומנם אין זהות בין המסורת שהחזיק סופר קטע פסחיםא ובין המסורת המיוצגת בכתבי היד של הבבלי בוטיקן, שכן אצל אלו 'תמיד נשחט' הוא פרק ז ולא ו. אין לדעת את הסדר המדויק של הפרקים בטופס פסחיםב ובקטע הגניזה של הבבלי, שכן הם הגיעו אלינו באופן חלקי בלבד. מכל מקום דווקא החילוף שהגדיר אפשטיין כטעות מקוים כעת בארבעה עדי נוסח בלתי תלויים וכן במסורתו של סופר פסחיםא, ואין אפוא לדחות אותו בקנה.¹⁰¹

97 ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, א, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 430.

98 ראו לדוגמה את מספור הפרקים בטופס שקלים. החל מפרק ד ועד פרק ז טעה הסופר של טופס זה במספרי הפרקים וכתב בכל פעם את המספר העוקב (ה' במקום ד' וכן הלאה). ראו גם: שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 112, הערה 541.

99 אפשטיין מבוא לנוסח המשנה (לעיל הערה 90), עמ' 996–997.

100 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 88.339. מקטע זה נותרו רק ראשי השורות, אך ניתן לזהות את סיומו של פרק 'אלו דברים' בראש העמוד ואת תחילתו של פרק 'תמיד נשחט' בהמשכו. קטע זה הוגדר ב'אוצר כתבי היד התלמודיים', שלא בצדק, כ'קיצור' של תלמוד, מפני שהטקסט שבראשו לא זוהה. ראו: י' זוסמן בהשתתפות י' רוזנטל וא' שויקה, אוצר כתבי היד התלמודיים, ב, ירושלים תשע"ב, עמ' 494, מספר 5255.

101 אף שדי בעדות הנוסח כדי לקבוע שלפנינו מסורת אחרת, גם אם הסדר בה אינו הגיוני, נראה לי שניתן להציע הסבר הגיוני להקדמת 'אלו דברים' ל'תמיד נשחט'. פרק 'אלו דברים', שעוסק בשחיטת הפסח בשבת,

מלבד התרומה שעלתה בידינו לתולדות נוסח המשנה, ניתן ללמוד מכאן גם משהו על המעתיק של טופס פסחים. אף שהלה העתיק בדיוקנות את מה שמצא בטופס שלפניו, את כותרות הפרקים הוא הוסיף לפי המסורת שלו. בצורה זו הגיעו לידינו שתי המסורות כשאחת מורכבת על גבי השנייה.¹⁰²

ח. גרש דו־צדדי

סעיף זה והשניים שאחריו עוסקים בצדדים שונים של תופעת הגרשים.¹⁰³ הגרשים הם לשונות הפניה שמופיעים בכמה עשרות מקומות בעדי הנוסח של התלמוד הירושלמי. לשונות אלו מרמזים על חסרון בטקסט שבכתב היד, ועל כך שניתן להשלים את החסרון בעזרת סוגיה מקבילה במקום אחר בתלמוד. בדרך כלל כתובים במקרים אלו רק תחילתן וסופן של הסוגיות,

מציין גם פעולות שיש לעשות מערב שבת, כלומר ב"ג בניסן, ובכך הוא קודם מבחינה כרונולוגית לפרק 'תמיד נשחט', שעוסק ב"ד בניסן בלבד. נוסף על כך החומר שנדון בפרק 'אלו דברים' – מחלוקות ר' יהושע ור' אליעזר (במשנה) ומסורות על עלייתו של הלל מבבל (בתוספתא ובתלמודים) – קודם מזה שבפרק 'תמיד נשחט'. ייתכן שחומר זה שייך לשכבה קדומה יותר של המסכת, ועל כן הוא קודם בסדר, כמו שמצינו במסכתות שפותחות דווקא במחלוקות בית שמאי ובית הלל – שביעית, שבת, עירובין, פסחים (!), סוכה, ביצה, חגיגה ועוד. ד"ר אברהם וולפיש, שאיתו נועצתי בעניין, העיר גם שבסידור הרווח חוצץ פרק ו בין חתימת פרק ה ('יצאו וצלו את פסחיהן') ובין המשכה הישיר בפתחת פרק ז ('כיצד צולין את הפסח'). לפי הסדר שמשתקף אצל סופר פסחים – אך לא לפי זה שבכתבי היד שבספריית הטיקון – היו פרקים אלה סמוכים. עוד הוא העיר כי ניתן למצוא היגיון בפתחת דיני קורבן פסח בפרק 'אלו דברים', שעוסק בהבאת הפסח בשבת. גם דיני קידוש החודש במסכת ראש השנה (החל מפרק א, ד) נפתחים בתיאור דחיית שבת לשם קידוש החודש, ויש לכך עוד דוגמאות. נוסף על כך פרק 'תמיד נשחט', שעוסק בסדר הרגיל של הקרבת הפסח, מזכיר בכמה מקומות את הדין בשבת (משנה א ומשניות ח-ט), והגיוני להקדים לו את הדין העקרוני בשאלה זו. גם אם זו מסורת נוסח משנית, אפשר שהיא הושפעה מהמאפיינים הללו.

102 להשלמת התמונה יש לבחון את תפוצתה של מסורת זו, אולם התמונה המתקבלת אינה ברורה. לכאורה זו מסורת מזרחית, שכן היא נמצאת בכ"י וטיקון, הספרייה האפוסטולית ebr. 125 המזרחי, בקטעים מזרחיים של הבבלי ושל הירושלמי מן הגניזה ובמסורת הסופר של פסחים, שהייתה כנראה מזרחית גם כן. עם זאת המסורת מקוימת גם בכתב היד האשכנזי וטיקון ebr. 134, ואינה מקוימת בכמה כתבי יד מזרחיים, בין השאר בגוף הנוסח של פסחים. נוסף על כך מסורת אחרת זו לא נתנה את אותותיה בענף הארץ ישראלי של המשנה, המיוצג בכתבי היד של סדר המשנה. גם אם קשה לשרטט תמונה מדויקת של תפוצת המסורת הזאת, עולה כאן קשר מעניין בין מסורות קדומות בנוסח הבבלי ובנוסח הירושלמי. אילו עמד לפנינו רק טופס פסחים, סביר היה לומר שהסופר הלביש על הירושלמי מסורת מתחרה, שהרי הירושלמי גופו מסודר בסדר הנפוץ, ורק הסופר כינה את פרק 'תמיד נשחט' פרק ו. עדותו המצטרפת של טופס פסחים עשויה לשנות את התמונה.

103 על תופעה זו ומשמעותה הארכתי בעבודת המוסמך שלי. ראו: שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), ושם נדונו גם תופעות רבות שעולות מנוסחי הגניזה. כאן הבאתי רק כמה דוגמאות מרכזיות שבעזרתן ניתן לעמוד על זוויות ייחודיות של תופעת הגרשים ושל מסורת הירושלמי בכלל. הסקירה הקצרה כאן שנענת על התיאור וההפניות שבאים בעבודה.

וביניהם כתובה ההפניה, שכוללת את המונח הטכני גרש (דוגמה למבנה זה ראו להלן בסעיף י'). החוקרים בדור הקודם נחלקו בשאלה אם גרשים אלה הם קיצורי סופרים – שנוצרו על ידי מעתיקים חסכנים בעת שהעתיקו את כתבי היד – או שמא הם שרידים לפעילות של עורכים אחרונים, שהעבירו סוגיות ממקום למקום בתלמוד, והשתמשו בגרשים כהוראות להעתקת הסוגיות ממקומן המקורי למקומן החדש. אחת הדרכים להכריע בין שיטות אלו היא בעזרת איתור של גרש דו־צדדי – סוגיה מקבילה שמופיעה בשני מקומות, ושבשיניהם היא נרמזת בגרש. הסוברים שהגרשים הם קיצורי סופרים יכולים להסביר ממצא כזה בקלות – המסכתות שהכילו את המקבילות הועתקו על ידי מעתיקים שונים, וכל אחד סמך על מה שנמצא במקבילה האחרת. לעומת זאת אם מייחסים את הגרשים לעורכים אחרונים קשה מאוד להסביר ממצא כזה. שהרי לפי שיטה זו הגרש יכול לבוא רק במקומה המשני של הסוגיה, ואילו במקומה המקורי מוכרחת הסוגיה להופיע במלואה, ואם כן לא ייתכן שבשני המקומות יבוא גרש. גרש דו־צדדי כזה נמצא כנראה בקטע גניזה שפורסם לראשונה ב'גנזי הירושלמי'.

מקטע סנהדרין: (גנזי הירושלמי, עמ' 573) נותר קרע קטן בלבד, אך מסתבר שבחלקו התחתון, שלא השתמר, הופיע גרש. כך עולה מתוך הערת גיליון בשולי הקטע שנכתבה בכתב יד שונה מזו של סופר הקטע. בהערה זו נכתבה סוגיה מהמשך העמוד, שיש לה מקבילה במסכת שבועות (לג ע"ד – לד ע"א; טור 1346, שורות 41–47). נראה שסוגיה זו הייתה חסרה בפנים הקטע, ובמקומה צוינה אולי הפניה למקבילה במסכת שבועות, כדרכם של הגרשים. לעומת זאת בכי"ל יש מעין גרש דווקא במקבילה של הסוגיה במסכת שבועות. אם כן לפנינו גרש דו־צדדי – סוגיה שנרמזה במסכת שבועות בכי"ל, ובמסכת סנהדרין בקטע הגניזה. אם יש ממש בראיה זו, היא עשויה ללמד שהגרשים הם לשונות סופרים שנוצרו במרוצת הדורות, ושהם אינם תוצאה של פעילות עורכים אחרונים.¹⁰⁴

ט. השלמת גרש במהלך ההעתקה

מתוך עיצובו החריג של עמוד ב בטופס סוטה: (גנזי הירושלמי, עמ' 479) ניתן לעמוד על תופעה ייחודית שאירעה בו. באמצע העמוד, שנכתב בכתב יפה ומסודרת, מופיעות מספר שורות בכתב יד שונה ומרושל (שורות 4–9). בעל שורות אלו חרג הרבה מגבולות העמוד והמשיך את כתיבתו בגיליון השמאלי. מסתבר כי הסופר המקורי של העמוד הותיר את השורות ריקות, והן הושלמו מאוחר יותר בידי סופר אחר. מי שהשלים את השורות החסרות לא הצליח להכניס את הסוגיה כולה במקום שהותיר לו הסופר הראשון ונאלץ לחרוג מהשורה.

104 לדיון רחב יותר ראו: שרלו, תופעת הגרשים (שם), עמ' 71–75. אומנם כיוון שהממצא כולו אינו ודאי לגמרי – הגרש בקטע סנהדרין משוער בלבד, ובכי"ל לא מופיע הלשון 'גרש' – וכיוון שזהו מקרה יחיד, נראה שאין לראות בו הוכחה ניצחת.

מדוע נותרו מלכתחילה השורות ריקות? נראה שזו צורה ייחודית של השלמת גרש. לסוגיה שבאה בכתבת יד שונה יש מקבילה במסכת נזיר (נז ע"א; טור 1129, שורות 41–47),¹⁰⁵ והיא כנראה הייתה חסרה באביו של קטע זה. הסופר שכתב את עיקר הקטע שלנו הותיר שורות ריקות בכמות שעל פי השערתו אמורה הייתה להספיק לכתבת הסוגיה החסרה, ומאוחר יותר הושלמה הסוגיה בשורות אלו על ידי סופר אחר.

הסופר שכתב את עיקר הקטע ידע – מדעתו או מפני שבטופס שממנו העתיק הופיע ציון גרש מפורש – שיש להשלים כאן סוגיה חסרה, ואף הכיר אותה טוב מספיק כדי לציין את ראשה ולשער את אורכה, אך הוא לא השלים אותה בעצמו, אולי מפני שלא היה לפניו טופס של מסכת נזיר. אם החליט הסופר להביא כאן את הסוגיה על דעת עצמו, הרי זו גם עדות חשובה על העברת סוגיה בידי מעתיק בימי הביניים, אך הדבר סביר פחות בעיניי.¹⁰⁶

מדוגמה זו ומהדוגמאות שהובאו לעיל בסעיפים ה-1 עולה הרושם שבין הסופרים שעסקו בהעתיק קטעי הירושלמי היו גם סופרים בקיאים, שסוגיות הירושלמי או המשניות היו שגורות על פיהם.¹⁰⁷ בקיאותם של מעתיקים אלו לא מנעה מהם לגמרי לטעות טעויות מובהקות, ואפשר אם כן שהבקיאות לא בהכרח מעידה על הבנה. מציאות של זכרנים מעולים שאינם מבינים את מה שהם גורסים מוכרת לנו כבר מימים קדומים, בעיקר בארץ ישראל, ואפשר ששורשי התופעות חוזרים לתקופות קדומות מאוד של מסירת התלמוד הירושלמי.¹⁰⁸

105 בסוגיה שם חלו כמה דילוגים, וניתן להשלים בעזרת הסוגיה בסוטה.

106 שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 153–155, ושם דיון רחב יותר במשמעות התופעה. אם הפרקטיקה שבקטע זה הייתה מקובלת, אולי יש בה כדי להסביר מקרים שבהם מופיעים רק ראשה וסופה של הסוגיה החסרה, ולא נמצא בהם ציון גרש מפורש. ראו: שם, עמ' 54, הערה 223. ייתכן שגרשים אלו נוצרו כאשר השורות הריקות לא הושלמו, ובהעתקה לטופס חדש הועתק הטקסט ברצף – אך אפשר להסביר את התופעה גם בדרכים אחרות. עוד ניתן לראות בעמוד זה כי משלים הגרש בשורות הריקות הוסיף הערה גם בראש העמוד. הערה זו היא פתיחה של משפט שנכתב בגוף הטקסט בראשי תיבות (שורה 2). השימוש בראשי תיבות, בעיקר לשם קיצור משניות, נפוץ בקטעי הגניזה של הירושלמי, וסביר שהיה נפוץ עוד יותר בטפסים קודמים, אך מגיהים וסופרים פתחו והשלימו אותם, כפי שקורה בטופס זה. נראה לי שבעזרת תופעה זו ניתן להסביר חלק מהשיבושים שנפלו בעדי הנוסח של הירושלמי (ראו למשל לעיל הערה 2) ואולי גם חילופי נוסח שנראים מקוריים. אני מקווה לשוב להידרש לתופעה זו במקום אחר. ראו גם: ד' רונטל, 'על הקיצור והשלמות: פרק בעריכת התלמוד הבבלי', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 816, הערה 103.

107 השו: א"ש רונטל, 'לשונות סופרים', ב' קורצווייל (עורך), יובל שי: מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון בהגיעו לשיבה ביום ט באב תשי"ח, רמת גן תשי"ח, עמ' 317 הערה 176.

108 ש' נאה, 'אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 543–589, בעיקר עמ' 587 וההערות שם; שרלו, תופעת הגרשים (לעיל הערה *), עמ' 145–147.

T-S F17.36 סוטה ב, עמוד 2, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה
By permission of the Syndics of Cambridge University Library

י. שחזורם של גרשים

התופעה שתוצג בסעיף זה אינה ייחודית כל כך מצד עצמה, אך ניתן ללמוד מתוכה על הזהירות הרבה שנדרשת לשם שחזור הטקסט בקטעים שעלו מן הגניזה ועל ההשפעה הנרחבת של תופעת הגרשים על הטקסט של הירושלמי. במקרה זה, ריבוי ההיקרויות של גרשים וסוגיות מועברות בעמוד אחד הוביל לכך שהעמוד נדפס במהדרות 'גנזי הירושלמי' באופן שונה מאוד מזה שהופיע בו לדעתי במקור.

שני קרעים בלבד נותרו מראש עמוד ד' של קטע שבת- (גנזי הירושלמי, עמ' 173), ואילו תחתית העמוד לא השתמרה. כיוון שהעמוד הבא נמצא גם הוא לפנינו, ניתן להסתייע בו כדי ללמוד מה הופיע בחלק התחתון של עמוד ד', שלא הגיע לידינו. אולם כאן מתעורר קושי; מתוך השוואה לנוסח הירושלמי שבדפוס עולה שבחלק זה של העמוד אמור להופיע טקסט שמחזיק כ-27 שורות במהדרות האקדמיה ללשון העברית (יג ע"ג; טור 427, שורה 26 –

השחזור שבמהדורה מול שרידי העמוד,

כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S F2(1).61 + T-S F17.10

By permission of the Syndics of Cambridge University Library

טור 428, שורה 3). דא עקא שמתוך השוואה לעמודים אחרים בטופס, לא ייתכן שהשורות החסרות בתחתית העמוד הכילו כמות טקסט גדולה כל כך. ברור אפוא שהטקסט שבקטע לא היה זהה למה שלפנינו במהדורות הירושלמי הרגילות, אך לא לגמרי ברור במה תלוי השוני ביניהם.

לשם פתרון הבעיה נעזרו מהדירי הקטע ב'גנזי הירושלמי' בשרידהן של שתי הערות גיליון שנותרו בשולי העמוד. הערות אלה באו להשלים טקסט שהיה חסר בגוף כתב היד, אך כיוון שגם הן לא נשתמרו במלואן, אין לדעת מה בדיוק היה כלול בהן. המהדירים שיערו שהערות היו ארוכות ביותר, וכך הצליחו לשחזר את העמוד באופן שיכיל את כל הטקסט שבדפוס הירושלמי, כפי שניתן לראות בתמונה (לחלוקה ליחידות ראו בטבלה להלן). לדעתי שחזור העמוד במהדורה אינו נכון, ומתוך עיון בהערות שבגיליון ניתן להציע שחזור מסתבר יותר.

כדי להבהיר את טענתי אתאר בשלב הראשון את ההערה שבגיליון השמאלי, ששוחזרה לדעתי כראוי (מסומנת במספר 1). רק מילותיה האחרונות של הערה זו ('רפיין' וכול' למעלה) השתמרו בקטע, אך ניתן לדעת כמעט בוודאות מה היא הכילה, כיוון שבראש העמוד השתמרה הפניה אליה (שורה 5). הסוגיה שבראש העמוד (סוגיה 1) עוסקת במלאכת בונה, והיא כבר הופיעה במלואה בפרק ז, בחטיבת הסוגיות שמפרשות את רשימת ל"ט מלאכות שבת (י ע"ד; טור 413, שורות 6–17). בקטע הגניזה מופיעים רק תחילתה וסופה של הסוגיה, ועיקרה נרמז בגרש: 'מכיון וג' גדיש עד הן דעבד רפין [...]'. המילה 'גדיש' היא ככל הנראה שיבוש של המילה 'גרש', והיא מפנה להשלמת הסוגיה בעזרת הופעתה הקודמת בפרק ז.¹⁰⁹ המגיה שהוסיף את ההערה בגיליון ביקש להשלים את הסוגיה שנרמזה בגרש, והביא את נוסחה המלא. אם כן קרוב לוודאי שההשלמה הכילה את כל הסוגיה שבפרק ז, וכך אכן שחזרו המהדירים. מסתבר בעיניי שלהערה שבגיליון הימני הייתה תכלית דומה לזו של ההערה שבגיליון השמאלי. מהערה זו השתמרו לנו ראשי השורות בלבד, וניתן ללמוד מהם שההערה השלימה את סוגיית 'החורש' (סוגיה 5; טור 427, שורות 45–49), שמופיעה גם היא במקום אחר במסכת (ט ע"ד; טור 407, שורות 43–49). סביר בעיניי לשער שבגוף כתב היד נרמזה גם הסוגיה הזאת בעזרת גרש, ושהמשלים בגיליון השלים אותה, כפי שהשלים את סוגיה 1 שבראש העמוד. כלומר לפנינו שתי הערות שהשלימו סוגיות שנרמזו בגוף כתב היד בעזרת גרש. אם השערה זו נכונה, אין מקום לשחזור שבמהדורה. לפי שחזור המהדירים ההערה שבגיליון הימני הכילה, מלבד סוגיה 5, גם את סוגיות 6–7. סוגיות אלו אינן מופיעות במקום אחר בירושלמי, ואין סיבה להניח שהן נרמזו בגרש והופיעו בהשלמת המגיה. יש אפוא להניח שסוגיות אלו הופיעו במלואן בגוף הקטע. אך אם כן שב ומתעורר הקושי בשחזור העמוד, שלא יכול להכיל כמות טקסט גדולה כל כך. ואולם קושי זה קיים רק אם מניחים שנוסח הקטע היה כנוסח כ"ל אחרי הגהה. למעשה בכ"ל עצמו יש כמות טקסט קטנה בהרבה. בשולי עמוד זה בכ"ל הוסיף מגיה כתב היד סוגיה לא קצרה (סוגיה 3), שמוכרת לנו ממקבילה במסכת ביצה (ס ע"ג; טור 685, שורות 6–12). אין כאן המקום להאריך בפירוש הסוגיה הזאת, אך ברור שמקורה במסכת ביצה, ושהיא קשורה למסכת שבת בקשר קלוש בלבד. סביר מאוד בעיניי שנוסח הקטע כאן היה כנוסח כ"ל לפני הגהה, ושהסוגיה הזאת לא הופיעה בו. אם נניח כך ניתן לשחזר בקלות את השורות שבתחתית קטע הגניזה כך שיתאימו למה שנמצא בכ"ל.¹¹⁰ להבהרת העניין אציע את ההבדל שבין השחזור שלי ובין שחזור המהדירים.

109 על סוגיה זו ראו: שרלו, תופעת הגרשים (שם), עמ' 22 (מספר 6).

110 למעשה בשורות הנותרות יכול להיכנס טקסט מעט ארוך יותר מזה שבכ"ל, אך לדעתי יש לתלות זאת בנוסח הגרש גופו, שהחזיק כשורה. בסופי השורות 20–23 בעמוד זה קראו המהדירים – בקריאה מסופקת – כמה אותיות, וזיהו אותן כשייכות לסוגיה שלדעתי כלל לא הופיעה שם. גם אם קריאת האותיות נכונה, הן יכולות להתאים בקלות לסוגיה אחרת, אך אני מסופק אם האותיות אכן זוהו נכונה.

מספר הסוגיה	הסוגיה בכי"ל	הקטע לפי מהדירי 'גנוי הירושלמי'	הקטע לפי הצעתי
1	מה בניין היה במשכן [...] משום מסתת (טור 426, שורה 45 – טור 427, שורה 7)	עיקר הסוגיה נרמזו בגרש (מפורש בקטע) והושלם בתחתית העמוד (סוף ההשלמה מופיעה בגיליון השמאלי). מקבילה בפרק ז; י ע"ד; טור 413, שורות 6–17	
2	רב ירמיה בשם רב המרכיב מיטה [...] כאן לשעה כאן לשהות (טור 427, שורות 8–27)	מופיע לפנינו בקטע	
3	[שמואל אומר המלחים [...] כנגד הפתח] (טור 427, שורות 27–32)	הופיע בנוסח הפנים של הקטע	נעדר מהקטע, כפי שנעדר מנוסח הפנים של כי"ל. נוסף בנוסח מגיה כי"ל בעקבות המקבילה בביצה ס ע"ג; טור 685, שורות 6–12
4	מתנית' דר' שמעון [...] כמישב בידו (טור 427, שורות 33–42)	הופיע כנראה בקטע ¹¹¹	
5	ב' מה חרישה היתה במשכן [...] שאינן נאכלין (טור 427, שורות 44–49)	השורה הראשונה הופיעה בנוסח הפנים, השאר בגיליון	הסוגיה נרמזה בגרש בעקבות המקבילה לעיל דף ט ע"ד, טור 407, שורות 43–49. היא הושלמה בגיליון הימני כמו הסוגיה הראשונה
6	למה לי לתקן כל שהוא למה לי כמלוא פי גדי (טור 427, שורות 49–50)	הושלם בגיליון	הופיע בנוסח הפנים
7	ג' מאן תנא סימיונות [...] ושבוץ [...] (טור 428, שורות 1–4)	הושלם בגיליון	הופיע בנוסח הפנים (המילים הבאות כבר מופיעות לפנינו בעמוד הבא)

111 לסוגיה זו יש מקבילה גם כן, במסכת פסחים ו, א (לג ע"ב; טור 531, שורות 13–23), אולם על פי כמות הטקסט מסתבר שהיא הופיעה בקטע במלואה.

הפער בין השחזור שהצעתי ובין שחזור המהדירים ניכר. מעבר לעניין המקומי יש בדיון זה כדי ללמד על האופי המודולרי של נוסח הירושלמי. בעמוד אחד של קטע הגניזה חסרות לפי הצעתי שלוש סוגיות שמופיעות בנוסח הדפוסים – שתיים (1, 5) מפני שנרמזו בגרש (והושלמו בגיליון) ואחת (3) כנראה נעדרת כליל, כפי שהיא נעדרת מגוף כ"ל. יש כאן אפוא הבדל עצום בין נוסחי הירושלמי, הבדל שמתבטא בעצם הופעתן של הסוגיות ולא בפרטי הנוסח. ממצא כזה – מסורת נוסח קרובה מכאן וחילופים בקיומן של הסוגיות מכאן – אופייני לעדי הנוסח של הירושלמי, ועשוי להיות מפתח להבנת תופעות נוסח שונות בו.¹¹²

חתימה

קטעי הגניזה של הירושלמי הם מקור חשוב ביותר לתיקון נוסחו ולפירושו. המהדורה החדשה של קטעים אלה חוסכת טרחה רבה שהייתה עד כה מנת חלקם של מי שרצו לקרוא בנוסחי הגניזה, ומאפשרת לסוקרם בקלות וביסודיות. במאמר זה ביקשתי להדגים חידושים רבים שעולים מקטעי הגניזה ואת תרומתם לביורור כמה מהשאלות המרכזיות בתולדות נוסח הירושלמי. התופעות שהודגמו במאמר מספקות חומר חדש לדיון בשאלות אלו, ויש להתחשב בהן בעת עיסוק בשאלות תולדות הנוסח. יש להניח שמעטה ואילך נזכה לעיסוק נרחב יותר בקטעי הגניזה, שיוסיף עוד נדבכים לידיעותינו על התלמוד הירושלמי.

נספח השלמות לגנזי הירושלמי

במהלך העבודה על המאמר התברר לי כי ניתן להוסיף עוד כמה קטעים על אלו שפורסמו במהדורה. ארבעה קטעים הם קרעים קטנים שמצטרפים לעמודים שהודפסו במהדורה,¹¹³ ושאר הקטעים הם שרידים מדפים אבודים, שנותרו מוטבעים בכתב ראי על גבי דפים שנדפסו במהדורה.¹¹⁴ בנספח זה השתדלתי להביא את העתקת הקטעים בצורה דומה לזו שב'גנזי הירושלמי'. בקרעים שהצטרפו לדפים קיימים הבאתי רק את השורות שמופיעות בקרעים, שכן שאר השורות בעמוד כבר הודפסו במהדורה עצמה. במקרים אלו כותרת העמוד שנתתי מתייחסת לכל העמוד – כולל השורות שנדפסו במהדורה ולא כאן – אך היא מעודכנת בהתאם לממצא החדש, וציון הקטע החדש בא בהדגשה. בקטעים שבכתב ראי העתקתי את מה שניתן לקרוא בקטע, והשלמתי את שאר העמוד רק אם הוא ממשיך ברצף עמוד שקיים במהדורה.

הערות לנוסח הקטעים החדשים

באופן כללי הנוסח בקטעים אלו אינו מוסיף הרבה, ובדרך כלל מאשר את הנוסח שבכ"ל. בכל זאת אעיר על כמה נקודות, לפי סדר הקטעים:

ברכות ד, שורות 1–2: הנוסח מאשר את הגהת המגיה בכ"ל (ד ע"ב; טור 14, שורות 35–37).

פאה ב, שורה 26: הנוסח 'שהוא ראוי' מתאים לגוף כ"ל (יה ע"ד; טור 99, שורה 17)

113 הקטע ממסכת קידושין זוהה על ידי עזרא שבט, ותמונת תצורף שלו מופיעה באתר FGP. הזיהויים של שני קטעים נוספים מופיעים גם כן באתר פרידברג, ומיוסדים על העבודה של בכירי צוות מדרשי אגדה של מפעל פרידברג, פרופ' שלם יהלום וד"ר יעקב פוקס (כך כתב לי פרופ' חיים מיליקובסקי). הגעתי אל הקטעים באמצעות חיפוש של המילה 'ירושלמי', בעברית ובאנגלית, במידע הקטלוגי שבאתר. את הפירור ממסכת שבת זיהיתי מתוך בדיקת הקרעים הקטנים שבת"ב 96 T-S AS. שני קרעים מאותו עמוד זהו קודם לכן באותה תיבה, ואפשר שקרעים נוספים נמצאים בה. בזכות המהדורה החדשה קל מאוד לזהות להיכן מצטרפים הקרעים החדשים.

114 הטבעות בכתב ראי קיימות בקטעים נוספים, אך אלו אינם משלימים דפים שחסרים לפנינו: גנזי הירושלמי, עמ' 136–137 – העמודים נדבקו זה לזה ובכל אחד יש הטבעה של חברו; שם, עמ' 145, שורה 32 – הטבעה של העמוד הבא; בשולי קטע יום טובא, דף יג (שם, עמ' 366) יש הטבעה של דף טו (שם, עמ' 359, שורות 7–8) – ניתן ללמוד מכאן שהקונטרס התפרק, ושדפים אלו היו מונחים בזמן כלשהו זה על זה; שם, עמ' 525–526 – בכמה מקומות בעמוד יש כנראה אותיות בכתב ראי, אך לא הצלחתי לשחזר מתוכן את תוכן העמוד ולכן לא הבאתי אותן (אפשר שבשורות 2–3 שם ניתן לקרוא: 'אדן מְבטל שליחותו בדברים פתר לה משום חומרא דעריית ר' יוסה ביר בון שמע לה מן דבתרה'). לאחר מסירת המאמר לדפוס איתרתי פירור נוסף, הנמצא באוסף קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 96.272. הוא מצטרף לטופס ברכות ג, דף ב (גנזי הירושלמי, עמוד 14–15).

- ושלא כהגהת המגיה שם. עם זאת מסתבר שהופיע בקטע 'דבר שהוא ראוי ליצול' (ולא 'להציל'), כפי שמופיע בו בהמשך.
- שורות 21–22: על פי גודל הפער נראה שהמשפט 'ר' יודה מחייב בדם תמצית' היה כפול, כמו בכי"ל (לב ע"ג; טור 528, שורות 43–44), אף שכל המפרשים מחקו אותו.¹¹⁵ ושמא יש לקרוא משפט זה בתמיהה.
- שורה 25: הנוסח מאשר את הגהת ליברמן, שהוסיף 'אמרה'.¹¹⁶
- דף א⁰: על פי מספר השורות בעמודים הסמוכים אפשר שהיה בעמוד זה יותר ממה שיש בשאר כתבי היד, אך לא עלה בידי לברר מה היה בו. מנגד אפשר גם שהפער נוצר מפתחת קיצורים, הוספת פסקאות וכדומה.
- דף 1ז: הנוסח דומה לזה שבכי"ל. ליברמן ציטט ב'תוספתא כפשוטה' את הירושלמי בנוסח שונה משלנו, ולא ברור לי מאיזו מהדורה העתיק.¹¹⁷
- דף ג1, שורה 30: הנוסח מאשר את הגהת ליברמן.¹¹⁸
- דף ג2, שורות 31–32: הנוסח משלים השמטה בכי"ל (סה ע"ב; טור 1179, שורה 42).¹¹⁹

115 כך ב'פני משה' ו'קרובן העדה', וכך גם: ליברמן, הירושלמי כפשוטו (לעיל הערה 69), עמ' 464.

116 שם.

117 ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 6), עמ' 766.

118 שם, עמ' 971. ומעתה ניתן להוסיף את הנוסח המלא גם במהדורת האקדמיה ללשון העברית (טור 1178, שורה 14).

119 ועל פי נוסח זה יש לתקן את מהדורת האקדמיה ללשון העברית שם. מסתבר שהנוסח המקורי היה 'העובר את העיר <יעבדהו> יאבדהו כת', אך בעקבות ההשמטה – של מילה אחת – נולד הפיסוק השגוי שבמהדורה.

ברכות ד

דף א¹

פ"ב ד ע"ב 53–55 [14, 35–36]

Ox. Heb. d. 45, 4 (בכתב ראי')

ומשיב מפני הכבוד ובאמצע שואל מפני היראה ומשיב דברי ר' מאיר מפני
מה הוא משיב מפני היראה מפני הכבוד נשמענה מן הדה רבי יהודה או'

פאה ב

דף א1

פ"ה יח ע"ד 32–48 [98, 46 – 99, 18]

T-S 16.319 + T-S AS 93.476

בשארין שם ששי ועד שלא נטל את החמישי לא כבר נראה
25 לו הרביעית לידון כשורה הדה אמרה דבר שהוא ראוי
להציל ושכחו הרי הוא שכחה דבר שהוא ראוי ליצול ושכחו
מהו שיעשה שכחה xxxxxx נשמענה מן הדה סאה תבואה

דף א2

פ"ה יח ע"ד 48 – יט ע"א 2 [99, 18–44]

T-S 16.319 + T-S AS 93.476

והתני ר' זעירא ר' אבהוא בש' ר' יוחנן מחלפה שטתיה דר'
ליעזר תמן הוא א' זכה לו וכא הוא א' הכן משיטתך השיבהו
25 משיטתך שאתה או' על ידי חלופין היאך העני הזה מחליף דבר
שלא בא ברשותו אלא מזכה את העני בכל הגדיש ומעשר

שבת א

דף 11

פ"ב ה ע"א 49 – ע"ב 31 [19, 380 – 28, 381]

T-S AS 96.170 + T-S AS 94.144 + T-S AS 96.271 + T-S F17.39

ליה שנייה היא דכ' וכל זר וג' אמרין נצא לחוץ ונלמד נפקין ושמעין ר' יוסי אר' שתיים
 ר' שמעון אר' אחת מן דמר אחת משם זרות ומן דמר שתיים אחת משם זרות חורנייתה
 למה משם שחיטה והרי שחיטה בנר כשירה א(בל)[לָא] משם הילוך זריקה וקבלה אינה אלא
 15 שבות הוי לית טעמא דלא משם איכול אברים ופררים שהיו מיתאכלין על גבי המזבח כל
 הלילה על דעתיה דר' יודה דו אמ' משם מבעיר ניחה על דעתיה דר' יוסי דו אמ' משם

דף 21

פ"ב ה ע"ב 34 – פ"ג ה ע"ג 53 [31, 381 – 41, 382]

T-S AS 96.170 + T-S AS 94.144 + T-S AS 96.271 + T-S F17.39

הנר עישרתם עירבתם אר' חייה בר אדה מתוך שאתה מחמיר עליו בקלה אף הוא
 מחמיר על עצמו בחמורה אר' חגי ר' שמואל בר רב יצחק הוה מפקד גו בתייה עירבתן
 הדליקו את הנר ולמה לא אמר עישרתם אלא כל מה דהוה אכיל מן שוקה הוה אכיל
 15 מעשה בר' ליעזר שהיה גוסס בערב שבת עם חשיכה ונכנס XXXXX הולקנוס בנו לחלוץ את
 תפיליו א' לו בני הנחתה מצות הנר שהיא שבות וחייבין עליה כרת ובאתה לחלוץ

פסחים א

דף יג"א

פ"ה לב ע"ג 61 – ע"ד 4 [528, 43 – 529, 1]

Budapest, KMTA 289 (בכתב ראי)¹²⁰

הלל הגדולה ר' פרנך בשם ר' חנינה הוודו לאלהי האלהים
 אמ' ר' יוחנן ובלבד משעומדים בבית י"י למה באילין
 תרתין פרשתא ר' זעורא ר' אבהו בשם ר' שמואל בר
 נחמן מפני שירידת גשמים כלולה בהן על דעת דר'
 5 יוחנן ניחא דכת' מעלה נשיאים מקצה הארץ וכר'
 חנינה מה בגין דכת' נותן לחם לכל בשר כי לעולם
 חסדו ר' בא ור' סימון תריהון אמרין הדא דידן ר'
 יושוע בן לוי אמ' הדא דידן בר קפרא אמ' הדא דידן
 בר קפרא כדעתיא דתנינן מימיה שלכת השלישית
 10 לא הגיעה לאהבתי כי ישמע י"י את קולי תחנוני
 מפני שעמה ממועטין תני בר קפרא זו היא הלל
 הגדולה חד בר אבייה עבר קומי תיבותא אמ' לון
 ענון בתריי מה דנה אמר הדא אמרה לית הדא דידן
 אמ' ר' מנא הדא דידן נסא הוה רב בגין כן אמ' לון
 15 ענון בתריי מה דנא אמר תני היא היתה נקראת כת
 עצלים אמ' ר' אבון מה אם דבר שמצותו לכן היא
 היתה נקראת כת עצלים מי שהוא מתעצל במצוה
 על אחת כמה וכמה: ט' אמ' ר' יונתן לא כל שבות
 התיירו במקדש והיו הכהנים משתקעין בדם עד
 20 ארכובותיהן כיצד היו עושין מסטויות היו עושין להן
 תמן תנינן ר' יודה מחייב בדם תמצית ור' יודה מחי XXXX
 תמצית אמ' ר' יוחנן לא ריבה אותו ר' יודה אלא
 להכרת אתא ר' חזקיה ר' אבהו בשם ר' יוחנן לא ריבה
 אותה ר' יודה אלא להכרת תמן אמרין בשם רב חסדא
 25 מתניתה אמרה כן אמרו לו והלא דם התמצית הוא ודם
 תמצית פסול מעל גבי המזבח ועוד מן הדא ורובו לא

120 בין התמונות של קטעי בודפשט 289 יש פיסה קטנה שלא חוברת לדפים האחרים (מספרי התמונה באתר FGP: C60477, C60478). אפשר שפיסה זו מתחברת לעמוד ששחורתי בעזרת כתב המראה (שורות 29–30), אבל לא הצלחתי להציע קריאה מלאה של הפיסה ולכן ויתרתי על צירופה. אם הפיסה אכן שייכת כאן, ניתן להשלים בעזרתה גם את הצד השני של העמוד.

נתקבל בכלי ודם שלא נתקבל בכלי פסול מעל גבי המזבח
ואית ליה לר' יודה דם מבטל דם כמה דלית ליה
הדא והוא מקבל מנון וכן לית ליה הכא והוא מקבל מינהון
30 ר' יוסי ביר' בון בשם רב חסדא מתניתה אמרה כן אין לי
אלא דם הנפש במוקדשין דבר שהוא ראוי לכפרה מניין דם
הנפש בחולין ודם תמצית בין בחולין בין במוקדשין

אמ' לשונות כפולין הן אמ' ר' חייה בר אבא נאמ' כאן נגישה ונאמ' להלן
 30 ונגש משה אל הערפל מה נגישה שנאמ' להלן בלשון הקודש אף כאן
 בלשון הקודש לא מסתברא דלא ופקדו שרי צבאות בראש

דף ז

פ"ט כר ע"ב 5-19 [948, 38 – 949, 6]

T-S 20.157 (בכתב ראי)

היתה אימת סנהדרין עליהן ולא היו אומ' דברי נבלה בשיר אבל עכשיו שאין אימת
 סנהדרין עליהן והן אומ' דברי נבלה בשיר בראשונה לא היו נפרעין אלא מאותו
 האישי בלבד אבל עכשיו נפרעין ממנו וממשפחתו אמ' ר' יוסי ביר' בון בשם רב חונה
 בראשונה כל צרה שהיתה באה על הציבור היו פוסקין שמחה כנגדה ומשבטלה
 5 סנהדרין בטל השיר מבית המשתיות משבטלו אילו ואילו שבת משוש לבינו נהפך
 לאבל מחולינו וכי מה היתה סנהדרין גדולה מועלת לפי שני' ואם העלם יעלימו
 עם הארץ וגו' בכל מיתה שירצו משלו משל למה הדבר דומה לאחד שקילקל
 בעיר מסרו לבעל התגמון וחבשו והיה קשה מבעל ההגמון מסרו לבעל הזמורה
 וחבשו והיה קשה מבעל הזמורה מסרו לבעל הרצועה וסטרו והיה קשה מבעל
 10 הרצועה מסרו לשלטון והחזירו לקמין כך צרות האחרונות משכחות את
 הראשונות הלכ' ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן זה שמואל ודוד
 ר' בא בר כהנא בשם רב זה גד ונתן ר' ירמיה ר' שמואל בר יצחק בשם רב זה¹²¹

קידושין ב

דף ג

פ"ג-פ"ד סד ע"ג 63 – סה ע"ב 7 [1176, 47 – 1178, 36]

T-S F17.2 + JRU 14

ניתגייר אחד מהן גר ואחד גוי ניתגייר רבן וגיירן לשם עבד^{ים} והולידו בנים הרי אלו עבדים אמ' ר'

זעורה הדה אמרה גוי שבא על השפחה והוליד בן הוולד עבד שיחורר שפחה והולידה בן הוולד ממזר ולאחר

מיכן שיחרר את העבד והוליד בן הרי זה בן עבד משוחרר יש שהוא מוכר את אביו לתת לאמו כתובתה

25 כיצד מי שייש לו עבד ושפחה והולידו בן שיחרר שפחה ונשא^ה וכתב כל נכסיו לבנה זה הוא שהוא

מוכר את אביו לתת לאמו כתובתה ר' מאיר או' אין ממזרין טהורין לעתיד לבוא שנ' וישב ממזר באשדוד מוליכין טינה אצל טינה וסיריות אצל סיריות ר' יוסה או' ממזרים טהורין לעתיד לבוא שנ' וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם אמ' לו ר' מאיר והלא אינו או' אלא מכל טמאתכם ומכל גלו^לכם אטהר אתכם א' לו ר' יוסה אילו נאמר מכל טמאתכם ומכל גלו^לכם ושתק היית^י אומר xx^י

30 כדברך הא אינו או' אטהר אתכם אלא אף מן הממזרות ר' חונה בש' ר' יוסף אם אן הלכה כר' יוסה לעתיד לבוא עלובין הן הדורות פרק'ה עשרה יחסים עלו מבבל כהני על שם ויעלו מבני ישראל^ל ומן הכה' וגו

[חללי] פהני על שם מבני הכהנים בני חובייה וגו' אלה ביקשו^ו כתבם וגו' ויאמר התרשתא להם הוא

נחמייה הוא התרשתא ולמה ניקרא שמו התרשתא שהיתירו לו לשתות ביין התר שתה ואני היתי

משקה למלך אשר לא יאכלו מקדש הקדשים הא בקדשי הגבול יאכלו אם כהנים ברורים

35 הן יאכלו בקודשי המקדש אם אינן כהנים ברורים xxxxxxxxxxxxxx אמ' ר' יוסי גדולה

דף ג

פ"ד סה ע"ב 9 – ע"ג 1 [10, 1180 – 38, 1178]

T-S F17.2 + JRU 14

אמרין ליה על אשר המית ממנו שבעה אנשים שני חוטבי עצים ושני שאבי מים וחזן וסופר
ושמש אמר

לון מה אתון בעו כדון אמ' ליה יותן לנו שבעה אנשים וגו' אמ' לון ומה הנייה לכון ואנון
מקטלין סבון

לכון כסף ודהב והוון אמרין אין לנו כסף עם שאול ועם ביתו אמר דלמה דאנון בהתיין פלגיין
מפלג

25 נסב כל חד מינהון וְהוּוּהּ מִפִּיִּס לֵה קוּמָה נִפְשָׁה וְהוּוּהּ אִמְר לֵה מַה הַנִּיִּיָּה לָךְ וְאֲנוּן מִקְטָלִין סָב לָךְ
דְּהַב וְאַאֹהֶל אִמְר אִין לָנוּ כֶּסֶף עִם שְׂאוּל וְעִם בֵּיתוֹ אֵן לִי כֶּתֶב בְּאוֹתָהּ הַשְּׁעָה אִמְר דּוּיֵד שְׁלוֹשׁ
מִתְנֹת טוֹבוֹת נִתְּן הַקּוּדֵשׁ בְּר' הו' לִישְׂרָאֵל רַחֲמִינִין וּבּוֹיִשְׁנִין וּגּוּמְלִי חֲסִדִין רַחֲמִינִין מְנִיין וְנִתְּן לָךְ
רַחֲמִים וְגו' בּוֹיִשְׁנִין מְנִיין בְּעֹבֹר תִּהְיֶה יִרְאָתוֹ עַל פְּנִיכֶם לְב' תַּח' וְזֶה (ס) יִמֵּן לְבוֹיִשֵּׁן שְׂאִינוּ
חוּטָא

וְכֹל שְׂאֵן בּוֹ בּוֹשֵׁת פְּנִים דְּבַר בְּרִי שְׁלֵא עֲמָדוֹ אֲבוֹתָיו עַל הַר סִינַי וּגּוּמְלִי חֲסִדִין מְנִיין וְשֹׁמֵר י'י
אֲלִיךְ

30 לָךְ וְגו' אֵלוֹ אֵן בְּהֶם אַחֲרֵי מַהֵן מִיֵּד עֵמֵד וְרִיחֻקֵּן וְהַגְּבַעוּנִים לֹא מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל הֵמָּה אֵף עֲזָרָא רִיחֻקֵּן
וְהַנְּתִינִים

יּוֹשְׁבִים בְּעוֹפֵל אֵף לְעִתִּיד לְבוֹא הַקּוּ' ב'ה מִרְחֻקֵּן וְהַעוֹבֵר הַעִיר יַעֲבֹדוּהוּ מְכַל שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל
יֵאֲבֹדוּהוּ מְכַל שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל כֶּת' וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֲנִי אֶתְּן וַיִּקַּח הַמֶּלֶךְ אֶת שְׁנֵי בְנֵי רַצְפָּה בֵּת אִיָּה
וְגו'

כֹּתִיב וְלִמְיָכָל בֵּת שְׂאוּל לֹא הָיָה לֵה וְלֵד עַד יוֹם מוֹתָהּ וְאֵת אִמְר אֲכֵן אֲמֹר מַעֲתָה בְּנֵי מִירְבִּי הָיוּ
וְגִדְלָתָן מִיָּכָל וְנִקְרְאוּ עַל שְׁמָהּ וַיִּתְּנֶם בְּיַד הַגְּבַעוּנִים וַיִּקְעוּם וְגו' שְׁבַעֲתִים כֶּתֶב חֲסִיר חַד זֶה

35 מִפִּיִּבִּשֵׁת בֵּן יְהוֹנָתָן בֵּן שְׂאוּל וְנִתְּן דוּד עֵינָיו בּוֹ לְהַצִּילוֹ מִיָּדן שְׁהִיָּה אֲדָן גְּדוּל בְּתוֹרָה אִמְר הָרִי
אֲנִי מַעֲבִירָן לְפָנֵי הַמַּזְבֵּחַ וְכֹל מִי שֶׁהַמַּזְבֵּחַ קוֹלְטוֹ הָרִי הוּא שְׁלֵי הַעֲבִירָן לְפָנֵי הַמַּזְבֵּחַ וְנִיתְּפַלְל
עֲלָיו

שבועות ב

דף ג

פ"ז לו ע"ד 15-3 [1366, 5-21]

T-S AS 86.62 + T-S NS 162.168 + T-S AS 86.39

וּדְר' לַעְזוֹר רַב חוֹנָה א' אִם מִשְׁנֵי שִׁבְעָ לֹא וְהִבִּיאַ עֵינַיִם
 שְׁהֵיִיתָהּ עוֹמְדָתָּ עַל אֲבוֹסוֹ כִּבְר גְּזַלְתּוֹ שְׁבוּעָה מִתְּנִיתָה פְּלִיגָה
 10 עַל רַב חוֹנָה אֵיכָן שׁוֹרֵי אִמְר לֹא אֲבָדְ מִשְׁבִּיעַךְ אֲנִי וְאִמְר אֲמֵן
 מִתְּנִיתָה בְּשֹׂאכְלוֹ וְאִ(X)[ח]רְכֵךְ נִישְׁבַע לֹא מֵה דֹאמְר רַב חוֹנָה
 בְּשֵׁנִישְׁבַע לֹא וְאַחַר כֵּךְ אֲכָלוּ מִחֻלְפָּה שְׁטַתִּיה דְּרַבִּי יְהוּדָה תָּמֵן
 אִמְר אֲפִילוֹ אֵיךְ שֵׁם מִקְצַת הַיְּהוּדִיה וְכֹה הוּא אִמְר עֵד שִׁיהֵא

דף ג

פ"ז לו ע"ד 15-25 [1366, 21-36]

T-S AS 86.62 + T-S NS 162.168 + T-S AS 86.39

לֹא לְמִשּׁוֹם דְּבַר אַחַר א' ר' יִצְחָק וּבִלְבַד בְּעֵינַיִם נִיכְנָסוּ
 שְׁנַיִם לְמִשְׁכְּנוֹ יִבְא כַּהֲדָה יֵהֵא חֲבֹל מִבֵּין שְׁנַיִם שְׁנִיחָן
 10 פְּטוּרִים תִּמָּן אִו זֶה חֲבֵל בּוֹ אִו זֶה חֲבֵל בּוֹ · בְּרַם הִכָּה
 שְׁנִיחָן רְאוּיִם לְמִשְׁכְּנוֹ · וּמֵה דְּמִי לֵה בְּשֹׂרָאוּ שְׁנַיִם חוֹבְטִים
 עֲלֵיוּ בְּמִקְלוֹת וְרָאוּ אוֹתוֹ זוֹרֵק צְרוּרוֹת וְנִמְצָאוּ שֵׁם כִּיֵּלִים
 שְׁבוּרִים נוֹטֵל בְּלֹא שְׁבוּעָה · מֵהוּ מִטְעַנִּינִיה

אלישיב שרלו, החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
 elyashiv.cherlow@mail.huji.ac.il

תקציר

תולדות הנוסח של התלמוד הירושלמי: עיונים בקטעי הגניזה

מאת

אלישיב שרלו

קטעי הגניזה של הירושלמי הם מקור חשוב ביותר לתיקון נוסח הירושלמי ולפירושו. במאמר זה מוצעים עשרה עיונים בנוסחי הגניזה של התלמוד הירושלמי, שמאירים מחדש כמה סוגיות שתומות בתלמוד וכמה עניינים בתולדות נוסחו. מהעיונים עולים גם כמה חידושים מתודולוגיים בחקר דרכי המסירה של התלמוד הירושלמי.

אלישיב שרלו, החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
elyashiv.cherlow@mail.huji.ac.il

ABSTRACT

THE HISTORY OF THE TEXT OF *TALMUD YERUSHALMI*:
STUDIES OF THE GENIZAH FRAGMENTS

Elyashiv Cherlow

The Genizah fragments of the Jerusalem Talmud are an important source for the text and the interpretation of this Talmud. This article presents ten readings found in the Genizah fragments that re-illuminate some obscure issues in the Talmud and reevaluate questions in the history of its text. The studies also reveal some innovations in the study of the methods of transmission of the Jerusalem Talmud.